तत्वानसंधानपत्रे २५

ते॰टी॰ श्रीगणेशाय नमः ब्रह्माहं यत्प्रसादेन सर्वविश्वं प्रकल्पितं श्रीमत्स्वयंप्रकाशानन्दगुरवे
२ नित्यं नतोऽस्मि १ देहो नाहं श्रोत्रवागादिकानि नाहं बुद्धिर्नाहमध्यासमूलं नाहं सत्यानन्दरू-
पास्मि दत्ताभासमात्रासाक्षी कूटस्थो नाहमस्मि २ अथ मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्तस्य च पदा-
र्थज्ञानाधीनत्वात्तदर्थं तत्पदार्थनिरूपणमाः तत्र तदर्थस्य लक्षणं द्विविधं तटस्थलक्षणं
स्वरूपलक्षणं चेति सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणं यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतेः तदुक्तं भगवता सूत्रकारे-
ण जन्माद्यस्य यत इति सत्यज्ञानानन्दः स्वरूपलक्षणं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मे-
मायादि८ ति व्यजानादिति श्रुतेः उक्तं च आनन्दरूपः प्रधानस्येति स च द्विविधः वाच्यार्थो लक्ष्यार्थ-
श्चेति मायोपहितं चैतन्यं तत्पदवाच्यार्थः मायाविनिर्मुक्तं चैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः अथ
केयं माया स्वरूपं यस्याः अज्ञानादीरज्ञानादिकल्पितं न चाचेतनेन चेतनं कल्पितं इदं सर्वं यदय-
मात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म वासुदेवः सर्वं ना-
रायणः सर्वमिदं पुरुषः इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यशतेभ्यः अचेतनस्य चेतनव्यतिरेकेण
अभावश्रवणात् चेतनाचेतनयोर्भेदाभावाच्च चेतनं निष्प्रपञ्चं तु ब्रह्म तत्पर- स्व॰
मार्थतः ब्रह्म अचेतनमज्ञानादिजडं ज्ञाने अज्ञानं त्रिगुणात्मकं सदसद्भ्यामनिर्व-
२ चनीयं भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यं अहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवात् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगू-
ढामित्यादिश्रुतेः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितम्।

त॰से॰ याट्टप्याः यद्वा यथा एक एव देवदत्तः क्रियानिमित्तवशेन पाचकः पाठक इति व्यपदिश्य
२ ते तथा एक एव ज्ञानं विक्षेपावरणशक्तिनिमित्तभेदेन माया अविद्येति च व्यपदिश्यते ।
तथा च अविद्याप्रतिबिंबितं चैतन्यं जीवः [illegible] बिंबं चैतन्यमीश्वरः आभासएव च ।
अतएव जीवपरमात्मा सूर्यकादिवत् यथा सूर्य एको नितरां नानास्थानभिन्नावहेधेको नुगच्छेत ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमज्ञो परमात्मा एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यव-
स्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् इत्यादिश्रुतिस्वरूपतोऽस्मात् अस्मिन्पदे जी-
वस्तु एक एव न भिन्नं न च एकरणविविधाः प्रमातारः कल्पिताः केचित्तु नानाज्ञानं वृक्षस
२ वनवदज्ञानसमुदायः समष्टिः तदुपहितं चैतन्यमीश्वरः वृक्षवत् प्रत्येकमज्ञानं व्यष्टिः
तदुपहितं चैतन्यं प्राज्ञ इति वदंति अन्ये तु कारणीभूताज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः अंतः-
करणोपहितं चैतन्यं जीवः कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति वचनादित्या-
हुः सर्वथा विमायोपहितं चैतन्यमीश्वरः सच ज्ञानशक्तिउपहितस्वरूपेण जगतः कर्तावि
द्यमानादिप्राक् सदज्ञानोपहितस्वरूपेण जगदुपादानं ऊर्णनाभिवत् यथोर्णनाभिः सृजते
गृह्णते चेत्यादिश्रुतेः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं सर्वस्य कर्तेत्यादिश्रुतिभ्यश्च एवंभूता राम॰
दीश्वरादाकाश उत्पद्यते आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी च आत्मन आ- २
काशः संभूत इत्यादिश्रुतेः मायायाः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात् कार्याण्याकाशादी-
न्यपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकान्यपंचीकृतानि सूक्ष्मभूतानि निवर्तयंति एतेभ्यः सूक्ष्म-

मानमनः इति स्थितेषु तद्ब्रह्मानंदे द्विविधे मायाविद्याभेदात् शुद्धसत्वप्रधानेसन्मायेत्युच्यते
मलिनसत्वप्रधानेसत्वविद्येत्युच्यते सैवैकवाभासेनकरोति मायाचाविद्याचस्वयमेवभ।
वतीतिश्रुतेः प्रकृतावः ज्ञानस्य शक्तिर्द्विविधा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति रजस्तमोभ्याम
नभिभूतेनसत्वेनज्ञानशक्तिः सत्वात्संजायते ज्ञानमितिस्मृतेः क्रियाशक्तिर्द्विविधा आवरणश १४
क्तिर्विक्षेपशक्तिश्चेति रजःसत्वाभ्यामनभिभूतेनतमसःआवरणशक्तिः तदुक्तं कृत्स्नंतमस्त्वाव १५
रणात्मकत्वादिति संज्ञानाच्छिन्नशक्त्यायतनं इति आवरणहेतुः तथाक्तं नाभाति नास्तित्वहस्य
इत्यपादनमावृतेरिति तमःसत्वाभ्यामनभिभूतेनरजसाविक्षेपशक्तिः रजसो लोभ एव चे
तिस्मृतेः लोभादीनांविक्षेपकत्वंप्रसिद्धमेव सा चाकाशादिप्रपंचोत्पत्तिहेतुः उक्तंचवि
क्षेपशक्तिर्लिंगादिब्रह्मांडान्तंजगत्सृजेदिति तत्रानावृतंज्ञानस्यावरणशक्तिप्रधा।
नेसत्वविद्येत्युच्यते प्रज्ञानेविक्षेपशक्तिप्रधानेसन्मायेत्युच्यते एतदभिप्रायस्थितेरविन
रतिमविद्यांवितनोतिदृष्टिमवेक्षते योगीमायाममेयायमवेविद्यानाशेनतमः उक्तं
चेत्तूणार्थद्धया एवंच मायोपहितं चैतन्यमीश्वरोजगत्कारणंसर्वज्ञोमुच्यते सपञ्चनम्य।
ह्वाभाष्यं अविद्योपहितंचैतन्यं जीवइतिचोच्यते तदुक्तं तमोरजःसत्वगुणाप्रकृतिर्द्वि
धा च सा सत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते मायाबिंबोवशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञईश्व
सा॰२ रः अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधेति अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मा
यया संनिरुद्धः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्येवमादिश्रुतयः उक्तार्थसा

त.बो. कर्मेन्द्रियैः सहितं मनः मनोमयकोशः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः एवमेव क
रणोपाधिः विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति श्रुतेः अन्तःकरणस्य मनश्चेति द्वि
३ विधाभिन्नायवृत्तिः संकल्पाकारवृत्तिरूपं निश्चयवृत्तिः मनेनकरणं बुद्धिरित्युच्यते संकल्पाका
रवृत्तिमन्तःकरणं भोक्तृतोपाधिः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः इत्यादिश्रुतेः।
अयमेव कारणपर्यन्तेनाज्ञानेनानन्दमयकोशः केचित्तु अज्ञानमानन्दमयकोशं वदन्ति इदं सू
क्ष्मशरीरं समस्तरूपात् लिङ्गं हि द्विविधं समष्टिव्यष्टिभेदात् अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं सम
ष्टिलिङ्गं समष्टिरित्युच्यते एतदुपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा प्राणः सूत्रात्मेति च।
ज्ञानक्रियाशक्तिमदुपहितत्वात् व्यापितत्वाच्च अथवा पूर्वोक्तापञ्चीकृतेभ्यः भूतेभ्यः सर्वव्या
पकं लिङ्गशरीरं पृथग्भावं न चेत् तदेव समष्टिरित्युच्यते समष्टिरिति नामगोत्रादिवत्सर्वव्यष्टि
ष्वनुस्यूतत्वेनापञ्चीकृतेभ्यः समस्तसूक्ष्मं लिङ्गं व्यक्तमहदादिकं चित्तवत्तल्लिङ्गशरीरस्य सर्वात्मकं ७
व्यापकः समष्टिरिति वदन्ति प्रत्येकं लिङ्गशरीरं व्यष्टिरित्युच्यते व्यष्टित्वं नाम व्यक्तिवैशिष्ट्येन
एतदुपहितं चैतन्यं तैजस इत्युच्यते तेजोमयान्तःकरणोपाधित्वात् सामान्यविशेषयोरिव समा
नत्वाच्चैव समष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्यादुपाधिगमात्तदुपहितयोस्तैजससूत्रात्मनोरप्यैक्यरूपिता। सम.
त्म्यं एतदेव सूक्ष्मशरीरं सविद्याकामकर्मसहितं पुर्यष्टकमित्युच्यते ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं क ३
र्मेन्द्रियपञ्चकं अन्तःकरणचतुष्टयं प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं अविद्याकामकर्माणि च।
मेतान्यष्टौ नवकार्याविद्या इष्टत्वात्सा च त्रिविधा अनित्येऽनित्यत्वबुद्धिः अशुचौ शुचित्वबुद्धिः

भूतेभ्यः स्थूलभूतानि सूक्ष्मशरीराणि च समष्टिसात्विकांशकानि जायंते समष्टिसात्विकानि ज्ञ
ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेंद्रियाणि पंच मनोबुद्धिः पंच प्राणाश्चेति तथा च आकाशादिसात्विकां
शेभ्यः व्यस्तेभ्यो ज्ञानेंद्रियाण्युत्पद्यंते आकाशसात्विकांशात् श्रोत्रमुत्पन्नं वायोः सात्वि।
कांशात् त्वगिंद्रियं तेजसः सात्विकांशात् चक्षुः अपां सात्विकांशात् रसनं पृथिवीसात्विकांशात् घ्रा
विकल्पर्ध णं श्रोत्रमाकाशस्तुल्यादिश्रुतेः आकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो मिलितेभ्योंतःकरणमुत्पद्य
। ते तत्संकल्पनिश्चयाभिमानानुसंधानवृत्तिभेदाच्चतुर्विधं मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति।
चतुर्विधं संकल्पात्मकं मनो रूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी अभिमानात्मकस्त्वहंकारः संको
र्तितः अनुसंधानरूपं चित्तमित्यभिधीयते इति दार्शनिकवचनात् पूर्वोक्ताकाशादि
रजसांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः कर्मेंद्रियाण्युत्पद्यंते आकाशराजसांशाद्वागिंद्रियमुत्पद्यते वायु
राजसांशात्पाणी तेजसो राजसांशात्पादौ अपां राजसांशात्पायुः पृथिवीराजसांशादुपस्थः
कार्यद्धि आदीनां राजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते सोपि वृत्तिभेदात्पंचविधः प्राणो नासाग्र गा
स्थानवर्ती प्राणः अर्वाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्यपानः विष्वग्गमनवान् सर्वशरीरवर्ती
व्यानः ऊर्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीय उदानः अशितपीतान्नपानादिसमीकरणकरः शरीरम
पादर शेषवर्ती समानः वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेंद्रियाणि तेषां क्रमेणोक्तादिश्रुतेः अन्नमय
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयकोशाः पंच कोशा भवंति तत्र प्राणस्थूलशरीरं
अन्नमयकोशः उक्तसूक्ष्मशरीरं कोशत्रयात्मकं कर्मेंद्रियैः सहितः प्राणः प्राणमयकोशः

कमेववैशेष्यात्तन्मात्रत्वमात्रइतितन्मात्रपेनसंज्ञायामपन्नादिशेषण्यायदेशोपिसंभवति एवंच
त॰सं॰ शक्तिद्वयाकाशेशब्दोभिव्यज्यते वायौशब्दस्पर्शौ तेजसिशब्दस्पर्शरूपाणि जलेशब्दस्पर्शरूपरसाः।
५ पृथिव्यांशब्दस्पर्शरूपरसगंधाः तथापंचीकृतपृथिव्यादेर्ब्रह्मांडमुत्पन्नं तदंतर्गतलोकाश्चतु
र्दशअन्नपानब्रह्मांडात्मनमन्नपानरूपेजाते ब्रह्मांडांतर्गतेतिपृथिव्याउदपयउत्पन्नाग्राम्यधान्याग्रे
श्रो५ पिन्दर्भाभुक्तान्नपरिणामरेतः [illegible] तत्वाच्छ्लस्थूलशरीरमुत्पन्नं तच्चतुर्विधंजरायुजमंड
जंस्वेदजमुद्भिज्जंचेति मनुष्यपश्वादिशरीरंजरायुजंपक्षिपन्नगादिशरीरमंडजंयूकादिशरी
रंस्वेदजंतरुगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जं इदंस्थूलशरीरंपुनःप्रकारांतरेणद्विविधंसमष्टिव्यष्टि
भेदात् पंचीकृतपंचमहाभूतकार्यंसर्वंब्रह्मांडं [illegible] तदंतर्गतकार्यंसमष्टिरित्युच्यते अथवाव्य
ष्टिगुणानादितत्त्वंव्यष्टिरेतत्पंचीकृतमहाभूतकार्यंब्रह्मांडात्मकंव्यापकंसमष्टिः एत
वत्सकलस्थूलशरीरसमष्ट्युपाधिःसमष्टिरित्युच्यते एतदुपहितंचैतन्यंविराड्वैश्वानरइ
तिचोच्यते द्विविधंराजमाननामरूपंनामाभिमानिनाश्च अनेकस्थूलशरीरंगवादिव्यक्तिव
न्त्वात्वाद्व्यष्टिरित्युच्यते एतदुपहितंचैतन्यंविश्वइत्युच्यते सूक्ष्मशरीरसमष्टिव्यष्टिस्थूल
शरीरेप्रविष्टत्वात् अनयोःसमष्टिव्यष्ट्योःसामान्यविशेषयोरिवतादात्म्याभ्युपगमात् रा॰प॰
एतदुपहितविश्ववैश्वानरयोरपितादात्म्यं एकएवजीवोजाग्रदवस्थायांस्थूलसूक्ष्मका ५
रणत्रिशरीराभिमानीसन्विश्वइत्युच्यते सएवस्वप्नावस्थायांसूक्ष्मशरीरकारणशरीराभि
मानीसन्तैजसइत्युच्यते सएवसुषुप्तौकारणशरीराभिमानीसन्प्राज्ञइत्युच्यते सएवच

सु८

...स्वरूपबुद्धिः अनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति तदुक्तं अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखा-
त्मख्यातिरविद्येति अस्यार्थः अनित्येषु स्वर्गलोकादिसंसारफलेषु नित्यत्वबुद्धिरेकाविद्या १ एवम्
अशुचिषु स्त्रीशरीरपुत्रभार्यादिशरीरेषु शुचित्वबुद्धिर्यथा २ दुःखेषु स्वर्गसाधनेषु च सुखत्वा-
धनबुद्धिस्तथा ३ अनात्मनि देहेन्द्रियादिषु आत्मत्वबुद्धिरित्येवं चतुर्विधा चतुर्विधेति कामा
रागद्वेषाश्चेति कर्म त्रिविधं संचितमागामि प्रारब्धं चेति स्वकृतं फलमदत्ता...
वर्तमानसंचितकर्म १ यथा संध्यावन्दनाग्निहोत्रादि आगामि मनुष्यशरीरे क्रियमाणं कर्म
२ वर्तमानशरीरारम्भकं प्रारब्धकर्म संचितागामिकर्मणोः फलभोगेन वा विरोधिकर्मा-
न्तरेण वा ब्रह्मज्ञानेन वा विनाशः प्रारब्धस्य तु भोगेनैव नाशः किं तु नाशरच्य ...
नामविद्यादीनां पंचक्लेशानां ... नाशः नयति अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
पंचक्लेशाः कार्यकारणरूपा द्विविधाविद्या निरूपिता अहंकारस्य स्वरूपास्मिता इदं मे
मम हन्त ... अहंकारस्य ... रागद्वेषः क्रोधः शोकः ... अभि-
मन्निवेशः एते पापपंचानां ... शास्त्रे ... सर्वे पापाः ...
तेः पापैः पंचक्लेशैर्विमर्षः ... एवं स्वरूप... निरूपिता पंचीकृ-
तस्थूलानि स्थूलभूतानि पंचीकरणेन ... नाम ... एकैकं द्विधा
१ सम्यं विभज्य ... [illegible] ... स्वांशं परित्यज्य इतरेषु पुनः योजनं ... विहाय
एकैकं चतुर्धा विभज्य ... पंचीकरणस्य ... पंचीकरणं ...

एकैकं चतुर्धा विभज्य २ ... ३

न.सं. ५

यथोक्तेष्वेतेषामसन्यानन्यासिश्रुतिविपादनात् तेषां पापक्षयोपासनेनैवैव भवतीति स्थितेश्च आत्म
नामांशेन तन्त्रात्वन्ये नसाहि । सानूपस्मार्त्तप्रयासालोकफलानि भवंति साम्यः स्वापुंजं समालोक
नोजयतीत्यादिश्रुतेः येषुनेःस्वाधनचवृत्ति यसंपत्त्यादि चातासमर्थो भवप्रज्ञात्मेषा गुरुमुपा
द्रष्टानिष्ठितस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः साक्षाद्दानेदलक्षणं ब्रह्माहमस्मीतिनिर्गुणब्रह्मोपासन
याः स्मि त्रैवर्णिकेजीवदवस्थायां मरणावस्थायां वा ब्रह्मलोके वाऽन्यत्र ब्रह्मसाक्षात्कारेण
तस्मात्तिःफलं भवति। स्मृतिस्मायस्मास्मात् योऽभिमन्येतेनैतां द्वैतेणापरं पुरुषमभिध्यायीत स
यतस्मात् ब्रह्मनामपरान्तं पुरिशयं पुरुषमीक्षते योऽभिमन्यमानेपुंजो न योऽभिमन्येवे ध्याय
यथाम्नातमिमाद्दिश्यति भवः भगवतापुक्तं ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः
प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिमिति अनेनैवमसज्ञानेतेः पुत्राम्येभ्य उपासने तेषिवा
नितरेमेवस्वम्भुमुक्तिपरायणेशइति एवं तत्स्वरूपं समापो यद्वि नस्य ब्रह्मणः नरस्यलक्षणं
जगज्जन्मादिकारणत्वेनित्रूपितं ग्रयमेवाध्यायेपरस्मृत्याने ग्रस्य पवादादृष्टान्तो मन्यते यः
पवादेत्तामसग्रधिष्ठानेभ्योऽस्माप्रतीतस्वलब्धातिरेकेणाभावनिश्चयः यथासुक्तादौ भोगा
प्रतीतस्य रजतादेःशुक्तिव्यतिरेकेणनेदंरजतमितिलब्धुतिरिस्मभावनिश्चयः ग्रयमेववाधो
विलापनमिति चोच्यते स च वाधस्त्रिविधः शास्त्रीयो यौक्तिकः स्वानुभविकश्चेति ग्रयमात्मा ब्रह्म
नेतिनेतिनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिशास्त्राद्ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपंचाभावनिश्चयः शास्त्री
योवाधः स्वलब्धातिरेकेणावटाभावनिश्चयवन्न्यायेलब्धकारणं स्वलब्धब्रह्मव्यतिरेकेणानिश्च

राम. ५

5

शरीरत्रयाभिमानरहितः शुद्धः परमात्मा भवति तैरेवाभिमानिनो जीवस्यावस्था पंच
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्छामरणभेदात् हिरण्यगर्भाद्यधिष्ठातृदेवतानुगृहीतैरिंद्रियैः शब्दादिविष
यानुभवावस्था जाग्रदवस्था जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमेण निद्रादोषोपरमे जाग्रदनुभवजन्य
संस्कारोद्भूतविषयतद्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्था जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदकर्मोपरमेण स्थूलसू ति४
क्ष्मशरीरयोरभिमाननिवृत्तिद्वारा विशेषविज्ञानोपरमात्मिका बुद्धेः कारणात्मनावस्थितिः
सुषुप्तिः मुद्गरप्रहारादिजनितनिमित्तवशाद्वा निःशेषविज्ञानोपरमावस्था मूर्छावस्था तदुक्तं ।
मुग्धेर्द्धसंपत्तिः परिशेषादिति एतच्छरीरभोगप्रापककर्मोपरमेण हि विधदेहाभिमान।
ते८ निवृत्त्या सेंद्रियोत्क्रमणावस्था मरणावस्था मरणपर्यंतेन सप्तावस्था केचित्तु तस्मादुक्ता
वस्थासु न भवंतीति श्रुतिस्मृतिप्रमाणानि प्रसिद्धानि एवं एक एव परमात्मा सम।
ष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपाधितः सन् वैश्वानर इत्युच्यते यदहमेव वैश्वानर इत्यु
पासनं तु पासनयातस्मात् निःफलं भवति वैश्वानरस्यैक्यं सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां दर्शि
तं यथा नयोः स्थानवशाच्छ्रुतिपादनात् स एव परमात्मा समष्टिसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपाधि
तः सन् हिरण्यगर्भ इत्युच्यते एतदुपासनया तस्मान्निःफलं भवति येनतद्उपपत्तेश्चेत्य
प्रियादिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामुपक्रोशनादिविधाप्यांतर्वेदप्रतिपादनात् स एव
केवलमायोपाधिकः सन् ईश्वर इत्युच्यते तदुपासनया तस्मान्निःफलं भवति सर्वत्र प्रसिद्धो
पदेशादिति शांडिल्यविद्यायां दहर उत्तरेभ्य इति दहरविद्यायां च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां

धा२

ने॰सं॰ त्वेन भिन्ननिमित्तानां शब्दानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः यथा सोयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्त
वाचकसशब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकोयंशब्दस्य चैकस्मिन्देवदत्तपिंडे वृत्तिः
६ सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः यथा तत्रैव सशब्दार्थतत्कालवि।
शिष्टायंशब्दार्थैतत्कालविशिष्टयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः
सोयमयंस इति पदयोरर्थयोर्वा भिन्नदेवदत्तपिंडे वाक्यार्थेन सह लक्ष्य लक्षण
भावः यथा तत्रैव सोयमित्यादिवाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धदेवदत्तपिंडे
न वाक्यार्थेन सह लक्ष्यलक्षणभावः तथा तत्त्वमस्यादिवाक्ये तत्त्वंपदयोः परोक्षत्वापरो
क्षत्वविशिष्टेश्वरजीववाचकयोरखंडचैतन्येनात्मरूपेण वृत्तिः सामानाधिकरण्यं तथा
तत्त्वंपदार्थयोरीश्वरजीवयो ... रन्योन्यभेदव्यावर्तकतया तत्त्वमसीत्यनदर्शी निवि
शेषणविशेष्यभावः तथा तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा वाक्यार्थेनाविरुद्धाखंडचैतन्येनावि
रुद्धांशापरित्यागेन लक्ष्यलक्षणभावः तदुक्तं सामानाधिकरण्यं च विशेषणवि
शेष्यता लक्ष्यलक्षणभावश्च पदार्थप्रत्यगात्मनामिति अस्यार्थस्तु कृत एव एतदभि
प्रायेण वाक्यवृत्तावप्युक्तं तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थौ ना॰मं॰
द्वावुपादाय प्रवर्तते इति तादात्म्यप्रतिपादनेऽखंडस्वरूपप्रतिपादनेऽस्यार्थः संसर्गस्य ६
वा विशिष्टस्य वा विशिष्टे वाक्यस्य प्रमत्वादिविरुद्धत्वेन तत्त्वमस्यादिप्रतिपादनायोग्य
त्वादखंडत्वेनासंविज्ञातो नीयमजातो जातो यस्तगतभेदशून्यात्मनि सर्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मत्वमिति

नप्रपंचाभावनिश्चियमरणपमानस्यासिध्यान्निश्चयेन ब्रह्मात्ममात्रमिति श्रुत्यौ यौक्तिकेच बा
धः प्रदेत ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यप्रमाकारेण ज्ञानेन कार्येनिह्नुते निष्प्रपंच बा
धः यौक्तिकबाधस्यापक्रमः स्थूलप्रपंचे सूक्ष्मे अपि स्थूलमूलत्वेन प्रविलाप्य तदात्मानिरेकेण
मासीति निश्चित्य स्थूलमूलत्वानि समष्टिव्यष्टिरूपाणि सूक्ष्मभूतेषु प्रविलाप्य तत्रापि
पृथिवीमप्सु प्रविलाप्य अप्सु तेजसि तेजो वायौ वायुमाकाशे आकाशमज्ञाने अज्ञानं चिन्मा
त्रे प्रविलापयेत् तथा च स्मृतिः जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ज्योतिष्यापः प्रलीय
ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क
ले संप्रलीयते इति उक्तं च अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् उकारं तैजसं सूक्ष्म
कारे प्रविलापयेत् मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेदिति अध्यारोपा
पवादाभ्यां तत्त्वंपदार्थशोधनमपि सिद्धं भवति तथाहि मायादिसमष्टिरेतदुपहितं चैतन्यम
मेतदाधारानुपहितमखण्डचैतन्यं चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदविविक्तमेकत्वेनावभासमा
नं तत्पदवाच्यार्थो भवति विविक्तमखण्डचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति एवमविद्यादिव्यष्टि
रेतदुपहितं चैतन्यमेतदाधारानुपहितप्रत्यक्चैतन्यमेतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदविवि
क्तमेकत्वेनावभासमानं त्वंपदवाच्यार्थो भवति विविक्तं प्रत्यक्चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थो
भवति एतौ लक्ष्यार्थौ उपाधिसंबंधत्रयेण सहितेन तत्त्वमस्यादिवाक्यलक्षणयाऽखण्डार्थ
बोधकौ भवतः संबंधत्रयं तु पदयोः सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्र

त॰प्र॰
७

नेत्युक्तिनं सिद्धान्तविरोधः तस्मान्मोक्षफलेनात्मादिश्रुत्या तल्लक्षणस्य कार्यत्वे यत्नेन साधयन्ति।
याथार्थ्यं प्रमितौ प्रयोजकः स्वरूपनिष्ठं विघ्नप्रमाप्रमात्मभेदात् तत्र बोधरूपनित्यं गौरवं चो
द्यप्रमाणं स्वरूपविषयं स्वतस्त्वयथाज्ञाताधर्मावच्छिन्नत्वे नन्वर्थपरत्वे प्रसङ्गः विषयप्रकाश
मात्रव्यवहारनिमित्ताविशेषत्वस्य यथा तदेव तत्त्वरूपं प्रत्यक्षमर्थस्यादिप्रयुक्तेः अनधिगत
बाधितविषयप्रकाशकत्वलक्षणं निरतिशयविनाशि हि तं मात्रप्रमाणभेदकं प्रमाणानामवान्तरा
न्तरभेदः प्रपञ्चस्य संसारदशायामबाधितत्वात् प्रमाणानां व्याप्तेः शुक्तिरजतादेः
तन्मात्रकाले तात्कालिकबाधाभावात् व्याप्तेः तत्करणं प्रमाणं साक्षी वा प्रमाद्यैः
धीयार्थसाक्षिकोऽभावव्यवहारश्चेति तत्र तत्प्रत्यक्षादिवाक्यजन्यप्रमाणं पारमार्थिकीमाचक्ष
तेऽर्थिनाभ्युपेतनिरूपणीयव्याप्ते प्रपञ्चप्रमाणावस्थायां केवलं यच्च प्रमाणानुमितं यदीयेत
यथार्थप्रमाणात्मभावप्रमाभेदात् तत्र विषयचैतन्यमभिन्नं प्रमाणचैतन्यं प्रमाणप्रमा तथा
हि एकमेव चैतन्यमुपाधिभेदाच्चतुर्विधं प्रमातृचैतन्यं विषयचैतन्यं फलचैतन्यं चेति प्रमाणचैतन्यं द
तत्रान्तःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं तदन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं
घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं फलचैतन्यं तत्र वृत्ति यम॰
विषययोरेकदेशावस्थानेन तदुपहितचैतन्ययोरभेदो भवति तथा हि तडाको ७
दकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य चतुष्कोणाकारेण परिणमते।
तथान्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गत्वा तेन संयुज्यते

रित्वात्सकलितत्वेनेत्यर्थः मिथ्यात्वाद्विजातीयभेदशून्यत्वाज्जीवपरमात्मनोरैक्येनैकात्म्यज्ञाना
त्सभेदशून्यतायकरसत्वात्स्वगतभेदशून्यता । अथवा त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं व्यापकत्वेन दे
शकृतपरिच्छेदशून्यत्वं नित्यत्वात्कालपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वात्मकत्वाद्वस्तुपरिच्छेदशू
न्यत्वं वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वादित्यादिश्रुतेः एतादृशमेवात्मानं
केवलब्रह्मरूपत्वेन मतिरविशिष्ट एवमद्वितीयं तदुक्तं अविभागेनाभेदसम्बन्धात्कस्यचिद्ब्रह्मकार्य
त्वे एकैवेदानन्ताश्रयात्मानं प्रतिपद्यते इति एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्मविज्ञानेन ज्ञा
नाद्ज्ञानान्निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च तदुक्तं ब्रह्मण्यद्वितीयमखण्डमानन्दं ब्रह्मानुभवति लक्षणः स्वरू
पानन्दरूपस्य ब्रह्मणो बोधैकलक्षणः तस्य मनसो नानात्मा प्रतिपत्तिर्भवेदात्मवेदनात् एवं
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थवत्ता नन्दात्मा तदस्य परमार्थतः किं तत्त्वं । एवं श्रुत्या नेदं कलुष
त्वं ब्रह्मणो बोधेन निवृत्तिरिति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिः अहं ब्रह्मास्मीति बोधेनाहमस्मि
न्नविद्याकार्यनिवृत्तिरूपानन्दात्मनानन्दनिवृत्ते स्वप्रकाशपरिपूर्णानन्दो नित्यनिर्मुक्तात्मनः
स्वाविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरिति भवतीति श्लोकतात्पर्यार्थः इति प्रथमपरिच्छेदः १ इति
मोक्षविषये नैकल्पाभिव्यञ्जकान्तःकरणज्ञानमेव परिणामविशेषः अभिव्यञ्जक
नामापरोक्षव्यवहारजनकत्वमावरणनिवर्तकत्वं वा परिणामो नाम उपादानसमस
त्ताकोऽन्यथाभावो उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त इति भेदात्तदुपाः परि
णामविवर्तयोर्हेतिरूपादानानि करणज्ञानापेक्षया परिणामः चैतन्यपेक्षया विव

निर्णयनेरूपेक्षार्थोऽनुमितिः यथा घटोऽनुमितिस्तत्त्वा पक्षसाध्यान्वयोव यवस्मृदायः स्व

न॰ मे॰ श्री॰ पवान्नयः प्रतिहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपावा तथाहि जीवः

८ परस्मान्न भिद्यते सच्चिदानंदलक्षणत्वात् परमात्मवदिति जीवः परस्मान्न भिद्यते इति

प्रतिज्ञा सच्चिदानंदलक्षणत्वादिति हेतुः इदमेव लिंगमित्युच्यते यः सच्चिदानंदलक्षणः स

परस्मान्न भिद्यते यथा परमात्मेत्युदाहरणं यह सस्योति साध्याभावः कदापि भिन्नो न भवति सोऽय

न्न भवान् जीवश्च सच्चिदानंदलक्षणस्तत्तोनात्मभिन्नः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदो

ब्रह्मेति विज्ञानादित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सच्चिदानंदलक्षणत्वमतो नेह नानास्तीति प

वेगुरुमुखादुक्तं वेदांतश्रवणोपेत तत्पदार्थस्य सच्चिदानंदलक्षणत्वदर्शनात्

ईश्वरेति ब्रह्माभिन्नानुमितिरूपमयाने नैवोपनिषदस्य ब्रह्मैकस्मानुमानगम्यत्वानुप।

पत्तिः मंतव्य इति मननविधानात् वेदांतसहकारितेनानुमानप्रमाणस्योकाराम

रार्थानुमितिस्तत्त्वापापरे शोनोऽनुमानेनायार्थितः एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपंचस

मिथ्यात्वसाध्यानुमितिर्दृश्यत्वादिहेतुभिरूपमयाने मिथ्यात्वेनामानि वृनोयते ह ॐ

श्यत्वेनासद्वैतत्वाद्विषयत्वे अनेन ब्रह्मणि व्यभिचारः तत्रानुमानमन्वयापारूपमेक। प्रम॰

मेव तत्तकेवलान्वयी अस्मन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानंतनाभावप्रतियोगित्व। ८

नतत्रप्रतियोगिन रूपकेवलान्वयित्वस्याप्रसिद्धेः नापिव्यतिरेकी साधनेन सा।

ध्यानुमितौ साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिज्ञानस्यानुपयोगात् अन्वयव्याप्तिसंविद

निरूपित१

सटीकवेदान्तपरिभाषायां ८

पश्चात्तदाकारेणापरिणामस्तेनासौ यं परिणामो वृत्तिरित्यस्यां वृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलतीति।
तद्वृत्तिविषयप्रयोजकत्वं घटादेस्तत्र चैतन्यस्य तदुपहितत्वमेव प्रयोजकत्वमात्रमेवैतन्यविष
यचैतन्याभिन्नं भवति सेयं प्रमातृचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यावरणनिवर्तते चैतन्यं न ज्ञानं प्रमया
वा साधारणमज्ञानं निवर्तते न तु विषयसंस्कारं तिरोहितं तथा घटाद्युपहितचैतन्यं सा ह्यो
सेयं प्रमातृप्रमाणविषया याप्रमात्रं प्रमाणेति न त्ववाप्रमाणात् स्पर्शरूपरसगन्धवि
षयभेदात्पञ्चधा तत्करणानि घ्राणादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि
च घ्राणादीनि गोचरत्वाच्चेति घ्राणं गन्धग्राहकमिन्द्रियं तत्र चाक्षुषादि प्रमाणं चेति
ग्रहे नास्त्यस्मादिन्द्रियान्तरमिति मनसोपि स्मृतिमनसादिसाधारणमन्तरिन्द्रिय
मनः प्रमाणं करणमिति न वाच्यमिति मिथ्याः आचार्यैरुक्तं च इन्द्रियेभ्यः
परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः इति श्रुतिस्मृति।
भ्यां मनस इन्द्रियेभ्यः पृथक्करणत्वमनिन्द्रियत्वेति प्रत्यक्षकरणं मनः सुखा
दिसाक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वेनाप्रमाणत्वमिष्टमेव प्रत्यक्षकरणत्वं नद्दृष्टं
किंतु नादिवत्साक्षात्कारं शुद्धात्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यजन्यत्वात्प्रमाणं वाक्य
स्यापि परोक्षज्ञानजनकत्वेन दृष्टत्वं लिङ्गज्ञानं न ज्ञानमनुमितिर्व्याप्याश्रयो लिङ्गसा
धनसाध्ययोर्नियतसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः प्रतिबन्धकाभावे सति सहचारदर्शने
न साध्यव्याप्तं नस्यां गृहीता पक्षलिङ्गज्ञानेन व्याप्यनुभवजन्यसंस्कारोद्बोधसहितम्

त०सं०॥ निर्णेहेतुलक्षणं यथा गंगायां घोषः प्रतिवसतीति गंगापदस्य स्वार्थपरित्यागेन तीरेल
६ क्षणा शोणा स्वार्थापरित्यागेन तत्संबंध्यर्थान्तरे वृत्तिरजहल्लक्षणा यथा मंचाः क्रोशं।
न्तीत्यत्र मंचपदस्य मंचस्थपुरुषे प्रतीतेः स्वार्थापरित्यागेन तदाश्रयग्रहणमजहल्लक्षणा य।
था शोणो धावतीत्यत्र शोणपदस्य गुणवाचिनः स्वार्थापरित्यागेन तदाश्रयाश्वलक्षणा वाक्यार्थापरित्यागेन त
दाश्रयग्रहणमजहल्लक्षणा शब्दैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणाऽऽ
स्वाग ६ निरूपमेव भागलक्षणेत्युच्यते यथा सोयं देवदत्त इत्यत्र सोयमिति पदयोः केवलदेव
दत्तपिंडे यथा वा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदयोरखंडचैतन्यमात्रपरत्वे सर्वधालक्षितल
क्षणा यथा द्विरेफपदस्य मधुकरे गौणत्वमपि लक्षितलक्षणैव एवमन्यत्रस्वरहीनसं
गतिकवाक्यानां वाक्यार्थप्रमायामाकांक्षायोग्यतासत्तितात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि
कारणानि आकांक्षायोग्यते निरूपिते आसत्तिलक्षणमव्यवधानेनाव्यवधानेन पदज
न्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः तात्पर्यं द्विविधं वक्तृतात्पर्यं शाब्दतात्पर्यं चेति शुकवाभि
प्रायो वक्तृतात्पर्यं तज्ज्ञानं वाक्यार्थज्ञाने न कारणं तदभावेपि शुकानुस्यवाक्याद्बो
धार्थज्ञानदर्शनात् तत्र प्रतीतिमात्रेच्छानुच्चरितत्वे सति तदर्थप्रतीतिजननयोग्य राम०
त्वं शाब्दतात्पर्यं तच्च षड्विधैर्लिंगैर्निश्चीयते वेदैकलिंगानि तु दर्शितानि उपक्रमोपसंहा। ६
रावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इति अस्यार्थः प्रकरण
प्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः आद्यंतयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ यथा छांदोग्यषष्ठ

यः साध्यप्रमायां प्रमाणमिति निवदन्ते साहचर्यग्रहे ... प्रमितिः वाक्यकरणका
प्रमा शाब्दी आकांक्षा योग्यता सन्निधिमत्पदसमूहो यो वाक्यं अन्वयानुपपत्तिराकांक्षा वर्णसमूहः पदं
वाक्यार्थाबाधो योग्यता अविलंबेनोच्चारणं सन्निधिः स्वस्वन्यूनसंसर्गेति शद्वाः आवाक्य शक्ति-२
वाक्यार्थप्रमा पदपदार्थयोः स्मार्यस्मारकभावः संबंधः इति सा द्विविधा शक्तिर्लक्षणा
चेति शक्तिर्नाम मुख्या वृत्तिः यत्पदार्थयोर्वाच्यवाचकभावसंबंधरूपा तत्र सा च द्विवि- क २
धा योगो रूढिश्चेति अवयवशक्तिर्योगः यथा पाचकादिपदानां रूढिः समुदायशक्तिः
यथा घटादिपदानां सा चावयवशक्तिर्दृढा ... नान्वयात् तथाहि उत्तमवृद्धस्य चरमानयेति वाक्य-
प्रवणेनेतरस्य प्रवृत्तेः प्रवृत्ते बालः प्रवृत्तिहेतुज्ञानमनुमिनोति तथाहि इयं प्र-
वृत्तिर्ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदेवं च ज्ञानमनुमाय तस्य वाक्यजन्यत्वम-
नुमिनोति इदं ज्ञानं एतद्वाक्यजन्यं एतद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् दंडजन्य-
घटादिवदनुमानेनेतरस्य वाक्योद्वापोद्वापाभ्यां घटपदस्य घटत्वे शक्तिमवधारयति सा च
शक्तिः पदार्थे इति नैयायिकाः कार्यान्विते इति मीमांसकाः अन्विते इति वेदांतिनः य-
वैयाकरणानामपि शक्तिः संकेते उक्तं च शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्या-
द्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति लक्षणा श-
क्यसंबंधः सा च द्विविधा केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति केवला त्रिविधा जहल्ल-
क्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति शक्यार्थपरित्यागेन तत्संबंधार्थे ...

दिश्यन्तेः साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रफलभोगविरागः शमदमादिसंप
न॰ से॰ त्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृते
२० न तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा
ना४ नमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवा
त्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः यथोक्तसाधनसंपन्नस्यैव संन्यासाधिकारः विहितानां क
र्मणां विधिना परित्यागः संन्यासः स च वैराग्यहेतुकः यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि
त्यादिश्रुतेः वैराग्यं परमेतस्य मोक्षस्य परमो विधिरिति स्मृतेश्च स च वैराग्यतारतम्येन च
तुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरहंसभेदात् वैराग्यं हि द्विविधं अपरं परं चेति तत्रापरं च
20 तुर्विधं यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारभेदात् गृहक्षेत्रमसारे इह संसारे किं सार
८७ मिति सारासारविवेको यतमानवैराग्यं चित्तगतदोषाणां मध्ये एतावन्तः पक्काः एतावन्तो
ऽपक्का इति विवेकः पक्कदोषनिरोधयत्नो व्यतिरेकवैराग्यं विषयेच्छा मनसि इन्द्रिय
निरोधावस्थानमेकेन्द्रियवैराग्यं वशीकारवैराग्यमैहिकामुष्मिकविषयजिहासा न
ष्टत्वे दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति तच्चतुर्विधं मंदतीव्र राम॰
तीव्रतरं चेति पुत्रदारादिवियोगाधिक्ये संसारे धिग्बुद्ध्या विषयजिहासा मंदवैराग्यं अस्मि २०
न्जन्मनि पुत्रदारादिमास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रं पुनरावृत्तिसहितब्रह्म
लोकादिपर्यन्तमास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रतरं तत्र मंदवैराग्ये संन्यासाधिका

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्येतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपक्रमोपसंहारयोर्द्वि
तीयः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनः पुनः प्रतिपादनमभ्यासः यथा तत्रैव तत्त्वमसीति नव
कृत्वोभ्यासः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य मानान्तराविषयतापूर्वता यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तु
नो मानान्तराविषयता प्रकरणप्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणं तज्ज्ञानात्तत्प्राप्तिः प्रयोजनं फलं
यथा तत्रैवाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इत्यद्विती
यवस्तुज्ञानात्प्राप्तिः फलं प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनमर्थवादः यथा तत्रैव येना
श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनं प्रकरणप्रतिपा
द्यस्य दृष्टान्तैः प्रतिपादनमुपपत्तिः यथा तत्रैव यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिवाक्यप्रतिपादि
तस्य दृष्टान्तेनाद्वितीयवस्तुप्रतिपादने एवं षड्विधलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीये व।
ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयः श्रवणमित्युच्यते श्रुतस्यार्थस्योपपत्तिभिश्चिन्तनं मननं
त्यप्र विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनं तदुक्तं शब्द
शक्तिविषये निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैः वस्तुनस्तु विधेयनिरूपणं युक्तितो
मननं नित्यदीर्घेण चेतसस्तच्चितिमात्रैकतानता ध्यानमित्यभिवर्ण्यते वैदिकाः श्रवणं गुरुमु
द्विमित्यमोऽस्ति तेन तत्करूपपरमात्मनु हृदये इति श्रवणादित्रयसाधनसंपन्नस्य सम्यगा
सिनः ज्ञाने प्रयत्नेन तरंगसाधने आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्या

ना
न्यासं विधाय तु श्रवणे ऽपि विरक्तस्यैवाधिकारात् संन्यासोत्तरं श्रवणं यथाप्रकरणं विशेषप्र
लो·सं· संगात् तदुक्तं तस्मात् तत्त्वपरिशोधनं संन्यासपूर्वकं इदं श्रवणादिकं च
२२ विधाय स्वाध्यायेन तत् सकलोपियत्नं तत्र शमादिश्रवणमननिदिध्यासनेति तदेव प्रवे
क्ष्यधिकारिणः श्रवणादीनां तज्ज्ञानकारणत्वेन श्रवणस्य विधिरेकांश्रुतिर्निदिध्यासनेत्यादि
र्थे श्रोतव्य इत्यादिना श्रवणं पर्यन्तं विवाचस्पतिमिश्राः याचार्यपादैरेव वर्णयन्ति यथोक्ताधि
कारिणः श्रोतव्य इत्यादिना वेदान्तश्रवणमननिदिध्यासनानां फलं स्वपक्षा
र्थं गान्तं स्वश्रवणनामापूर्वविधानविधेनेऽनच्छ्रवत्कलनाम्नां पूर्वविधिः अप्राप्तविधाप
उ॰ कोऽयं पूर्वविधिः किं नियमविधिर्वा परिसंख्याविधिर्वा यत्र प्राप्तस्याप्राप्तांशपूरको विधिः २८
22 नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्यादित्यवघातविधिः उभयप्राप्तावितरव्यावर्तको
विधिः परिसंख्याविधिः यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यभक्ष्याभिधानो मा दत्त इति गा
र्दभरशनामादत्त इत्यादिविधिः एवं वक्तुमपि जिज्ञासुं वेदान्तश्रवणमेव कुर्यादिति नि
यमविधिः वेदान्तश्रवणव्यतिरिक्तं न कुर्यादिति परिसंख्याविधिर्वा तदुक्तं नियमः परिसं
ख्या वा विध्यर्थो हि भवेद्यतः अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे इति तत्र श्रवणस्य ८८·
न्यासिनो नित्यं नित्यं कर्मपरित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना वृत्तमात्रमपि न सम्यगित्येवमभे २२
शय इति प्रकरणप्रभवापत्रवणेन ग्रामनेरंभनेकालनयहेद्वां निचितयेतिस्मृत्याया
वक्तोव सर्वमिहोत्रजुहुयादित्यादिश्रुत्याजीवनेनिमित्ता कर्माग्निहोत्रादिविधानवक्तोवने

तीव्रतरवैराग्ये सति हंससंन्यासाधिकारः एते संन्यासा[redacted] सूत्रयं तीव्रतरवैराग्ये मुमुक्षोः परमहंस
संन्यासाधिकारः ३ सू ५ एतेषामाचाराश्च स्मृतौ प्रसिद्धाः ४ शुद्धा स्तुतिः ७१

धिकार एव नास्ति यदा मनसि वैराग्यं जायते मर्त्यं वस्तुषु तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो
भवेदिति स्मरणात् तीव्रवैराग्ये सति मात्रा यथा ज्ञेयो कुटीचकाधिकारः तीव्रतरे बहूदके सं
न्यासाधिकारः सच परमहंसो द्विविधः विविदिषा संन्यासो विद्वत्संन्यासश्चेति साधनसंप
त्तेन तत्त्वज्ञानसिद्धिर्यथा किं प्रमाणं संन्यासः विविदिषा संन्यासः एतमेव प्रव्राजिनो लोक
नं ५ मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि श्रुति प्रमाणं सच द्विविधः जन्मापादक कर्ममार्गात्मकः श्रेष्ठो जा मात्रा ५
९८६ रण्या द्वैवैराग्यरण्या शास्त्रमसूययेति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमान
शुरित्यादि श्रुति रागे मा न विरक्तस्य गृहस्थादेः प्रबलनिमित्तवशेन संन्यासप्रतिबन्धे
य संन्यासे धिकारः यत्र ह्रीणमप्यधिकारः जनकादीनां मैत्रेयी प्रभृतीनां तत्त्वविदां श्रु
तिस्मृतीतिहासपुराणेषु फलं भाव द्वितीय तत्त्वदर्श्यादिनैकोपाने यदि पंडितः सन्
न संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परवैराग्यमाश्रिता इत्यादि व या ७
चनानि प्रमाणानि गृहस्थाश्रमादीक्रनय एव णाद्विभिन्नमनश्च सावधान कारणं गृहस्था
दिनां विनेत विद्वत्संन्यासविनाव यां तिलक्षणं जीवन्मुक्तिर्मुक्तिश्च किं प्रमाणं संन्यासं भेद
संन्यासः तत्र पतमेव विदित्वा मुनिर्भवति अथ योगिनां परमहंसानामित्यादि परम
हंसोपनिषत् यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्मसनातनं तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्य
जेदित्यादि श्रुतिस्मृति प्रमाणानि तत्र च संन्यासो जन्मान्तरीय ज्ञानेनोपकुर्वाणः जनका
[illegible] दीनां तत्त्वज्ञानोपलम्भाव आसादित यथा तु रस्मान्मनसा वाचा संन्यासं सिद्धिमान रस

:४ वचनानि २

पदैकवाक्यत्वे स्यात्पदैनात्मपदवत्तं सम्भिधोपजनितर्शीघ्रं तं सा सास्यां स्वर्गकामो यजेतेत्या
नै॰सि॰ दिवाक्यानामुपकार्योपकारकत्वेनाप्येकवाक्यत्वे वाक्यैकवाक्यत्वे एवं वावान्तरवा
२२ क्यार्थज्ञानमपि महावाक्यार्थज्ञाने कारणं तथान्वयव्यतिरेकानुविधानात् एवं पया
के सहकारिसंपन्ने वाक्ये परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधां प्रमां प्रसारयति तत्र परोक्षार्थं पुन
पादके वाक्ये परोक्षप्रमोत्पादके यथा स्वर्गकामो यजेत सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्यादौ
जीवनिवाक्ये परोक्षत्वं नामानान्तरसंविनावान्माभावो योग्यस्य विषयस्य धर्मान्तरमेवोर
योग्यत्वात्तस्य सत्ते यत्परोक्षार्थं श्रुतिपादके वाक्ये सपरोक्षप्रमोत्पादकं यथा दशमस्त्वम
सि तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये अपरोक्षत्वं नामानान्तरसंविनादात्म्यमनात्मन संविन्मात्रं चा
न्तःकरणोपहितचैतन्यमात्रीतस्यात्मनेनेजगदाधप्रसंगः तत्रात्मनामनदि
मन्येत तदभिन्नमनात्मने तथा च दशमस्त्वमसीत्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नत्वमपरो
क्षत्वेन कथा दशमापरोक्षप्रमेव जायते दशमोस्मीति ननु वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा
त्मा ह्याकारः मनसोनिर्दिष्टपनस्यो कन्नाल्लभतिप्रत्यु प्राप्तस्तेनेनकरणत्वाभावा
प्रमाणत्वाभ्युपगमात्तज्ञाने सिद्धं मनसा निवर्तकमात्रं एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्त्वमर्थ
स्वरूपतः नेपदलक्षमा स्वाभिन्नत्वात्मनाहनसंविनाद्यात्म्यात्मन्निपरोक्षत्वेन शोधि राम॰
तत्पदार्थस्याधिकारिणः मननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणसहकृतविचारितत
त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षप्रमा जायते एवं चमननिदिध्यासनयोरुपयोग इति २२

नरसत् याज्ञवल्क्यःप्रभृतीनां गृहस्थ तुलाधारस्य च ज्ञानि
त्वश्रवणात् ५८

निमित्तीकृत्य श्रवणविधानात् । तत्पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्याभिधीयते य
स्मान्न स्मार्तीप्रतितो भवेत् । कारकस्वरूपेण तत्तत्कर्माङ्गत्वेनैव प्रतीतेर्न यथा भवेत् । ब्रह्म
कर्मपरिवर्जनात् सोऽस्य श्रवणस्य प्रतीतो न संभवति वार्तिकाचार्यैः संक्षेपशारीरकाचार्यै
श्च श्रवणादृते हि न संन्यासिनः प्रतिसमाभिधानाच्च । गृहस्थादीनां श्रवणे तु कामप्य
दिने दिने तु वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं भवेत् इ
ति फलश्रवणात् । यत्त्वेतत् वेदान्तश्रवणसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारात् गृहस्थादेः
भे९ श्रवणाधिकारो न स्यादिति न । तत्र श्रुतिषु याज्ञवल्क्यजनकप्रभृतीनां तत्त्वज्ञानश्रुतिपारकोपा
ख्यानस्य ब्रह्मज्ञानमन्तरानुपपत्त्यानुपपत्तेस्तात्पर्येण नामश्रीसाङ्गः परैर्वैराग्यगुणेऽवैराग्यगुणेषु
जिज्ञासोत्पादनात् । ननु तत्र परोक्षरूपज्ञाने गुणेऽवैराग्यवतामात्मज्ञानासंभवान्न समाधे
स्तरङ्गसाधने उक्तं च तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभ इति यत्नसाध्यप्रसंगेन । एवं कर्म
वाक्यानामप्युपक्रमादिभिस्तात्पर्यनिर्णयः प्रकरणादिनानेकवाक्यानां तात्पर्ये
णं चः एतादृशानां तात्पर्यानुपपत्तिः श्रुतीनां लक्षणाबीजं तत्त्वमस्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेः तस्मात् षष्ठे
वेशायेऽस्मादावसंभवात् । गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेः संभवात् न केवलं लक्षणा
पदमात्रवृत्तिः किं तु वाक्यवृत्तिरपि गंभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ पदसमुदायात्मकवा
क्यस्य तीरे लक्षणा लोकानां तत्र अर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणा ग्रन्थयापदान्त
रे वैयर्थ्यात् । यत एव सायास्यपदार्थप्रमाणकत्वेन वाक्यार्थतात्पर्यमानो पततया

वे॰ प॰ ज्ञाननिवर्त्यत्वं तेषु तेन स्वमिथ्यात्वमनेनैव समस्तैः तु यत्र त्रिमिथ्यात्वं कल्पयति ते तेषु ना-
२५ यां यतिः अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमाता कर्ता भोक्ता केवलस्यात्मनोऽसंगत्वेन प्रमात-
त्वाद्यनुपपत्तेः शुक्तिरजतवदात्मन्यध्यस्ता इत्तःकरणादिकं स्वरूपेणात्मन्यध्यस्तं अ-
ध्यासो नाम परत्र परावभासः स च द्विविधः ज्ञानाध्यासोऽर्थाध्यासश्चेति तत्रातस्मिंस्तद्बुद्धि-
र्ज्ञानाध्यासः यथा शुक्तौ रजतबुद्धिः यथा वात्मन्यनात्मबुद्धिः प्रमाणजन्यज्ञानाविषयः
पूर्वदृष्टसजातीयोऽर्थाध्यासः सोऽपि द्विविधः प्रातीतिको व्यावहारिकश्चेति तत्राग्रेऽनुका-
र्यजन्यः प्रातीतिकः यथा शुक्तिरजतादिः प्रातीतिकभिन्नो व्यावहारिकः यथाकाशादिर्द्व- क७
योरनेन जगतस्तथात्वप्रमात्रादिधर्मस्याध्यस्ततया मिथ्यात्वमुपपद्यते एतदभिप्रायेण
23 तं भगवता भाष्यकारेण स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः इति अध्यासार्थः स्मृतिरूपः संस्का-
रजन्यत्वेन स्मृतिसदृशः पूर्वदृष्टावभासः पूर्वदृष्टसजातीयावभासः इति ज्ञानाध्यासप-
क्षे अर्थाध्यासपक्षे तु प्रमाणजन्यज्ञानाविषयः पूर्वदृष्टसजातीयः इति एवं युक्तायोग्य-
निरूपिता अभावप्रमायाः प्रमाणत्वानुपलब्धिकरणिका यथा घटानुपलब्ध्या घटाभावप्रमा
भूतले जायते तत्रानुपलब्धिरेव करणं नेन्द्रियं तस्याधिकरणग्रहणे चरितार्थत्वात्। राम॰
अभावेन सममसन्निकर्षाभावाच्च असाधारणं कारणं करणं नियतपूर्ववृत्ति कारणम् २५
तद्द्विविधं उपादानकारणं निमित्तकारणं चेति कार्यान्वितं कारणमुपादानं यथा घटा-
देर्मृदादिः कार्यानुकूलव्यापारवन्निमित्तं यथा घटादेः कुलालादिः ब्रह्मणस्तु मायोपहित

नेतो यन्नियमे हेतुरूपेण दृष्टान्तः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्यादिश्रुतयः सामञ्जस्येनोपपद्येते
मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिस्तु मननसाध्यवाक्यार्थसहकारिप्रतिपादनपरा अन्यथा मनस्
नस्यानमनुते अन्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् एवं शास्त्रीयप्रमाणानुपपत्ति अनुपपद्यमानार्थ
दर्शनान्नानुपपत्त्यैकस्मादन्यानर्थकल्पनमर्थापत्तिप्रमा यथा दिवाऽभोजनस्य देवदत्तस्य
रात्रिभोजनं विनाऽनुपपद्यमानपीनत्वज्ञानान्नानुपपद्यमानरात्रिभोजनकल्पनं तज्ज्ञानं तु
उपपाद्यमानपीनत्वज्ञानं करणं रात्रिभोजनकल्पनं फलं सा चार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः
पत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति दृष्टार्थापत्तिर्यथा शुक्तौ इदं रजतमित्यनुभूयमानस्य रजतस्य
नेदं रजतमिति बाध्यत्वेन दृष्टं तत्सत्यमिथ्यात्वं न सत्त्वेन सत्त्वे बाधानुपपत्त्या सत्त्वे मिथ्यात्वं कल्पय
ति न चेदं रजतमिति ज्ञानद्वयं पूर्वोक्तानिर्वचनीयत्वाभावप्रसंगात् रजतस्यासत्त्वे ज्ञानस्य
प्रमत्वत्वाभावप्रसंगात् सत्त्वे बाधाभावप्रसंगात् इदं रजतमिति रजतं नेह प्रमत्वं किञ्चित्
वेन प्रमत्वत्वाभावप्रसंगात् रजतं साक्षात् रामीमत्र न भवत्यसत्त्वानुभवविरोधात् न
स्यादुक्तकाले शुक्तिका यावत्कालं रजतमनुभूयते इत्यन्येऽपि केचन रजतमादकालीकं सा
मग्र्याभावेऽपि शुक्तौ वर्तनीदृश्यमानिकर्पीनतरमिदमा कारवृत्तौ सम्यगिदमवच्छिन्नचैत
न्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाविद्या सादृश्यादिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारसहकृता रजताकारेण
परिणमते तस्यसाध्याकारपरिणामात् एवं दृष्टार्थापत्तिर्नेत्र
पिना श्रुतार्थापत्तिर्यथा तरति शोकमात्मविदिति शोकशब्दितबन्धस्य ज्ञाननाश्यत्वं बन्धस्य

न॰ मे॰ भावध्वंसात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदाच्चतुर्विधोऽभावः उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य कारणेऽभावः प्राग
भावः यथा मृदादौ घटाद्यभावः उत्पन्नस्य कार्यस्य कारणे भावो ध्वंसः यथा मुद्गरादिप्रहार
णानन्तरं कपालादौ घटाद्यभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणो भावोऽत्यन्ताभावः यथा।
भूतलादौ घटाभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणो भावोऽन्योन्याभावः यथा भूतलादौ घ
टभेदः सर्वेषामभावानां नित्यत्वमिति एतदभावप्रमाणनिरूपिका एवंषड्विधप्रमया सावर
णमज्ञानं निवर्तते तत्र परोक्षप्रमया असत्तापादकमेवाज्ञानं निवर्तते अपरोक्षप्रमया
सत्ताभानापादकाज्ञाननिवृत्तिः इति द्वितीयः परिच्छेदः २ प्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमा।
सा च द्विविधा स्मृतिरनुभूतिश्चेति संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः सापि द्विविधा यथार्था
यथार्थभेदात् यथार्थस्मृतिरपि द्विविधा अनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति तत्र स्वावरणह्रासे कल्प
पञ्चैव मिथ्याहं स्वपनानमनुष्योऽहमेवं मिथ्यात्वानुसंधानं यथार्थानात्मस्म
रणं तत्र सत्यादिवाक्यार्थानुसंधानं यथार्थात्मस्मरणं अयथार्थस्मृतिरपि द्विविधा
देवत्वमनुष्यत्वानुसंधानमयथार्थानात्मस्मरणं मिथ्यावस्तुतादात्म्याहंकारादि
ष्वात्मतानुसंधानमात्मनि कर्तृत्वानुसंधानं च अयथार्थात्मस्मरणं स्वप्नस्त्वनुभव
एव न स्मृतिरिति वदन्ति स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभूतिः सा च द्विविधा यथार्थायथार्था चेति। राम॰
यथार्थानुभूतिः प्रमा सा निरूपिता बाधितविषयानुभूतिरयथार्था सापि द्विविधा। २९
संशयो विपर्ययश्चेति एकस्मिन्धर्मिणि भासमानविरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः

सत्त्वमेव स्वोपाधिप्राधान्येनैवाधारान्तरप्राधान्येन निमित्तं च भवति तदेतन्नवद्रव्याणि प्रत्य

यमेवमात्मारब्धेः श्रुतेः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्राच्च तच्चैकार्याणां द्विविधं साधा

रणमसाधारणं चेति कार्यमात्रोत्पादकं साधारणकारणं यथाऽदृष्टादिः कार्यविशेषो

त्पादकमसाधारणकारणं यथा चाक्षुषादिप्रमायां चक्षुरादिः तथा च वस्त्वभावप्रमा

यां तदायनुपलब्धिरसाधारणं तदेतत्करणं यस्य स्यादिति तर्कितेन प्रतियोगिसत्त्वेन

तदनुपलम्भेनेति प्रसञ्जितः उपलब्धिरूपः प्रतियोगी यस्याः सा योग्यानुपलब्धिस्तया

अभावोऽवगम्यते न तु प्रत्यक्षेण विषयोऽभावः स्वात्मना भाव एक एव भेदप्रमाणाभावा

त् तथा हि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः सृष्टेः प्राक् सत्त्वेन कार्यस्य

कारणात्मना सत्त्वं प्रतिपादयन्ती न प्रागभावस्य वस्तुनिरूपत्वात् प्रागभावज्ञाना कार्यस्य निर

स्वरूपनाशानन्तरं कारणात्मना सत्त्वाप्रतिनिरूपणात् अनादिनिमित्तैकालिकात्यन्ताभावान्या

न्याभावसत्त्वे द्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः अतोऽत्यन्ताभाव एक एव स च द्विविधः पारमार्थिको

व्यावहारिकश्चेति नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितप्रपंचात्यन्ताभावः पारमा

र्थिकः स चाधिष्ठानस्वरूपः अधिष्ठानातिरिक्ते कल्पिते तदत्यन्ताभावो व्यावहारिकः

अयमेवाभेदश्रुतिप्रामाणिकः भेदलक्षणेनाभिधेयो भेदरहस्यं चैतत् तदुक्तं

स्यादिति पयोऽत्यन्ताभावस्य चैतेनादिभिः सर्वोऽपि नित्य एव सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वा

त् अयमेव लौकिकनैयायिकरचितबुद्धिमन्त्रस्थैतेः अभावभेदसंकोचकृत् तथा हि प्रागभावप्रध्वंसा

न॰ सं॰ वाकेवलज्ञाने वेति मेकस्य मूलसंशयः अयं सर्वोपि संशयो मनेनैव तर्केणाकेवलेन निवर्तते तर्को
नाम अनिष्टप्रसंगः व्याप्यारोपेण व्यापकारोप इत्यभिनिष्पावन यथा यद्यत्र धूमो व्याप्यं व्याप्ति ति
२५ रूपकं व्यापकं न स्याच्च यदि द्विरूपे चः मनः स्यान्नहि अद्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् यदि पुरुषा
त्माजीवमित्रः स्यान्नहि तटादिवद्ब्रह्मत्वेनानित्यमेव स्यात् यद्यात्मानं देहानस्यान्नहि को
पिलव्याप्तिर्यमे तेस्याद्वित्वा व्यारोपेण व्यापकप्रसंजनरूपात्तर्कः स्वसंस्कारादेवाः एतच्च
मननेनेति रूपितं एतत्क्रमेण शारीरके द्वितीयाध्याये पठनेन निष्पद्यते संशयविरोधिज्ञा
नेनिश्चयः स च द्विविधः यथार्थः अयथार्थश्चेति अविसंवादी यथार्थनिश्चयः स चात्मैव
विसंवादी अयथार्थनिश्चयः स च द्विविधः तर्को विपर्ययश्चेति तर्केऽत एव विपर्ययो मि
15 थ्याज्ञानमतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति निपावन स च द्विविधः निरुपाधिकः सोपाधिकश्चेति तत्राद्यो
द्विविधः वाह्य आभ्यन्तरश्चेति शुक्तिकादिविरजतमिथ्यादिवाह्यः अहमज्ञो ब्रह्म न जाना
मीत्याद्याभ्यन्तरः सोपाधिको द्विविधः वाह्य आभ्यन्तरश्चेति लोहितस्फटिकत्वादिवा
ह्यः आकाशादिप्रपञ्चस्य मिथ्यावाह्यः सोपाधिकः कर्माविद्याकार्यंतात्मज्ञानेन निवृ
त्तेष्वज्ञाने प्रारब्धस्य यपर्यन्त सर्वचोपलब्धिः इत्यानात कर्तृत्वादिप्रपञ्च आभ्यन्तरः स्व रम॰
प्राप्या आभ्यन्तरः सोपाधिकस्स्वयमेव ननुरूपस्तिः तथाहि जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सति २५
स्वप्नभोगप्रदकर्मोद्रेके सकलविषयेंद्रियादिना मनोवासितमिन्द्रियादेशो पशुत्वमन्तः
करणं रथादिविषयाकारेण आहंकेंद्रियाद्याकारेण रथादिविषयाकारेणाकारेणाका

एकस्मिन्धर्मिणि साकारविरुद्धनैकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं नानाविरुद्धज्ञानमिति केचित् सच
द्विविधः प्रमाणसंशयः प्रमेयसंशयश्चेति तत्र प्रमाणगतासंभावना प्रमाणसंशयः
यथा नन्वासद्वाक्यादिमनोऽन्यन्नेज्जलज्ञानं प्रमाणं न वेति संशयः सच प्रामाण्यनिश्चया
न्निवर्तते प्रामाण्यनिश्चयश्च स्वतस्त्वं प्रामाण्यं नाम तद्वति तत्प्रकारकत्वं तच्च स्वतस्त्वं
नाम यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं स्वाश्रयो हि ज्ञानं तद्ग्राहकसामग्र्या चेतनन्यत्तेनतन्नि
प्रामाण्यं गृह्यते इति स्वतः प्रामाण्यं अप्रामाण्यं परतो गृह्यते तच्च तदभाववति तत्प्रका
रकत्वं तदभाववत्प्रवृत्तिज्ञानानुपपत्तौ तत्तन्नमाद्विशिष्ट ... परतः एवा
ऽप्रामाण्यग्रहणे प्रामाण्यस्य तत्र पचे संशयोदयः ... प्रमाणसंश
यः वेदान्तार्थ ... प्रमाणं न वेति संशयः कर्तव्यगतासंभावना साच श्रव
णेन निवर्तते तच्च निरूपितं तदपि श्रवणं शारीरके प्रथमाध्यायपठनेनाभिप्राये प्र
मेयगतासंभावना हि विधा ... इत्यादि ... प्रमेय
यः ... अनेकविधः तथाहि ... द्वितीय ...
वाक्यान्तरं ... प्रमेयगतसंशयः ...
...
नतु ... प्रमेयगतसंशयः ...
... कर्म ... साधने

तु६

णकं५

न.मे. कमण्यप्रस्तुत प्रतिबंधेन तद्दर्शनात् । इति प्रतिबंधो हि त्रिविधो भूतभाविवर्तमानभेदात् भूतप्र-
तिबंधः पूर्वानुभूतविषयस्यावशेन पुनः पुनः स्मरणेन तत्त्वावधिब्रह्मानुसंधानेन तत्त्वबूंत-
२६ यथा भिक्षोः पूर्वानुभूतमहिष्यादिस्मरणेन तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ गुरूपदिष्टतत्त्वावधिकब्रह्मा-
नुसंधानेन तन्निवृत्तिरिति वदंति भाविप्रतिबंधो हि द्विविधः प्रारब्धशेषो ब्रह्मलोकेच्छा चेति
तत्र प्रारब्धकर्मो हि द्विविधं फलाभिसंधिकृतं केवलं चेति तत्र फलाभिसंधिकृतं फलदं नैव न-
श्यति तस्मिन्सति ज्ञानं नोत्पद्यते तस्य प्रबलत्वात् तथा च श्रुतिः यथा कामो भवति तत्क्रतु-
यत्क्रतुर्भवति र्भवति तत्कर्म कुरुते तेन तदभिसंपद्यते इति नाहमप्रारब्धविशेषो भाविप्रतिबंधः केवलप्रा-
रब्धं तत्र ज्ञानेन दुःखापनिवृत्तिद्वारा तथा च श्रुतिः स्तौति धर्मेण पापमपनुदति ज्ञानमुत्पद्य-
ते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इति कषायकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति एवं च भाविप्र-
26 तिबंधस्य प्रारब्धशेषस्य भोगेन निवृत्तौ सत्यामपि श्रवणादिज्ञानोदयः यथा कुः एकेन ज- न१
न्मना त्रीणि वामदेवस्य भरतस्य त्रिजन्मभिरिति ब्रह्मलोकेच्छा या ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति
प्रतिबंधं वदति यावदेव स्वामिनो वदंति स्म ब्रह्मलोकाभिवांछायां सम्यक् सत्यां निरुध्य तां
विचारयेद्य आत्मानं न तु साक्षात्करोत्ययमिति स पुनर्वेदांतश्रवणादि ब्रह्मलोके सम
गत्वा निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्करोति तथा च श्रुतिः वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्य- २६
तयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्व इति स पुनस्तत्रैव मुच्य-
ते वर्तमानप्रतिबंधस्तु त्रिरूपः विद्यारण्यस्वामिनो वर्णयांचक्रुः प्रतिबंधो वर्तमानो

देहस्य चक्षुरादिप्रमातेऽन्तःकरणे प्रतिबिंबितमात्मानं स्वभावमात्मानं स्वभावस्य नत्वसर्वं मम भासयति यत
एव स्वप्रकाशात्मनः स्वप्रकाशत्वं सर्वत्रैव जाग्रदवस्थायां दृश्यादिविषयैः संकीर्णतया तस्मा
न्नेतः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयं स्वप्नेऽपि स्वप्नदृष्टानां ज्ञानानां दर्शनान्मनसः परत्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वं।
विवेक्तुं शक्यते तथा च श्रुतिः स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विह
त्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति न तत्र रथा
न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादि स्वयंज्योतिः स्वप्रका
४१ शः चैतन्यादिबुध्यपरतत्त्विति स्वप्नो मनश्चेतनमेव तु पश्यतनमस्त्विति ग्रहणस्य वासनापरमात्मनु।
भवविशेषप्रसंगात् स्वप्नपदार्थानामन्तःकरणमात्राहारम्भकत्वं चैतन्यावस्थानेनदृशानीत
४९ स्याकाराकारभावेनाधाराधेयभावस्य सोपाधिकत्वं मायाधीनत्वात् तन्निवृत्तिरिति जाग्रदव
स्थायामनुवृत्तिः कर्मनिवृत्तत्वमेवान्तःकरणस्योपाधिः कोऽपि तत्स्वप्नाध्यासेन निरुपाधिकं च
इति तत्र विरोधिजाग्रत्स्वप्नमेवेति तन्निवृत्तिः पुनश्च विपर्ययः प्रकाशते रूपं द्विविधं अन्तःक
रणवृत्तिरूपोऽविद्यावृत्तिरूपश्चेति सुषुप्तादिरन्तःकरणवृत्तिरूपः रजतादिभ्रमोऽविद्यावृ
त्तिरूपः संशयस्त्वविद्यावृत्तिरेव नैव समनिनिरुपाधिकविपर्ययो निदिध्यासनेन निवर्त
ते सोपाधिकस्तु उपाधिनिवृत्त्या निदिध्यासनेन निवृत्तिमेव तदुक्तं पूर्वाचार्यैः केवलेनात्माध्याप
पत्वेन निष्पद्यते पदं च प्रवणमननैर्निदिध्यासनैरसंभावना विपरीतभावनानिवृत्ति
ताविसमस्मिन्प्रतिबन्धे ततः समस्तादिवाकारः हंसस्य स्मृतिप्रत्यगात्मा परोक्षज्ञानायते तदुक्तं ऽहं

ते॰ सं॰ स्वकार्ये स्वाध्याधिकारिविषयं पश्यतेः ननूक्तं महाभारते आत्मानं विंद्र तेमस्तमहं भ्रमनगृहा
श्रमे श्लोकेन संदेहाईनत्रीणोनेनस्य प्रयोजनमिति सांप्रदायिके रप्युक्तं वाक्यश्रवणमात्रेण
२२ प्रियस्यावहवापुरादीति एतावान्त्रविशेषः अमुमुक्षूणां पुरुषार्थत्वे त्वा ह्मभावनाविः
संभवात्तद्ध्यानं तन्निष्ठापेक्षिता ननूक्तं भगवता अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते तेपि चा
तितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा इति विद्यारण्यैरप्युक्तं अत्यंतबुद्धिमांद्याद्वा सामग्र्या वाप्यसं
भवात् यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोनिशमिति मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं ज्ञात्वा विमुच्य
त इति च पञ्चदश्यामप्युक्तं ततः श्रमसंकेतनंनाधिगमो नयामामावश्य इति प्रमाणेऽकुपयतो
संशयादिग्रस्तानां पौरुषेयता नाम पि ध्याननिष्ठापेक्षिता ननूक्तं मोक्षसंबंधने प्रमत्तानां
नायामि इति श्रुत्यं प्युक्तं बहुव्याकुलचित्तानां विचारात्तत्वधीर्नचेत् योगो मुख्यस्ततस्ते
22 षांधीदर्पस्तेन न श्यतीति संशयादिरहितानां ध्याननिष्ठा चेन्नास्त्वेवे ननूक्तं भगव
ता अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति चेति ननु ज्ञा
निनो ध्यानविधिः देहाभिमानशून्यतया कर्तृत्वाभावेन तस्य विधिः किंकरतायोगात् राम॰
ननूक्तं अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवदिति भाष्यकारैरप्युक्तं अहं ब्रह्मास्मी २२
ति न स्तत्वस्य ज्ञानादेव सर्वे विधयः सर्वाणि च प्रमाणानि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि देहादि
माहि एषहं ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति च गी

विषया शंकि लक्षणः प्रज्ञामोघं कुर्वन्तीत्यर्थः विपर्ययं दुराग्रहः ... एवं ... नवनवे ... वि
नेः ... नैतिरित्यनि वेधत्मस्य ... श्रुत ... नमः ... एवं ... सकल ... नि वे
धक निदिध्यासनाख्यानि ... कारेणानेन ... शमदमोपरतितितिक्षा ... समाधानानि श्रुतेर
ग साधनानि यन्ति ... शमदमा ... समाधानं ... उपरतिः संन्यासः तितिक्षा
... सहितस्य ... वाक्य ... समाधान ... श्रुतिने का ... एवं।
नो दान्त उपरतिस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः सूत्रकारो
प्याह शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेः तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति ...
दयावहिरंगसाधनानि ... वेदानुवचनेन ... विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा।
नाशकेनेति श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति ... नेदं ... मननादिस ... नवित
दर्पणेन ... नविचारितमहावाक्योपदेशेनाहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्ष ब्रह्मसाक्षात्कारेण
ज्ञानेनित्ये ... कर्मणां ... ... तविषयम्।
... एकरस ... नाना ... तत्फलं च ... ।
... भवतीति ... श्रवणं ... पठनेन श्रव
णेन ... पठित ... मननेन ... पुनः ... निदिध्यासनेन ...
... साक्षात्कार ... नामरूप ... नामरूपज्ञाने
... ब्रह्मसाक्षात्कार ... भवति ... एव ...

ने·स्मे· र्भं यन्तो तिमिरं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेश्च भवति प
वमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
२८ उत्तमः पुरुषः यथात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीर
मनुसंज्वरेत् यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति एतद्बुद्ध्वा बुद्धि
मान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेत्यादिस्मृतिभ्यश्च तथा बोध्याह इहैवायाच्युतपादो यद्यदन्ति
न्नेपि हितोपलभ्यते तद्ब्रह्मणपुरुषयोरंशीकृतमपि केवलो भवतीति इति द्वितीयपरिच्छेदः
३ सा च मुक्तिर्द्विविधा विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिश्चेति तत्र तत्त्वज्ञानिनो भोगेन प्रारब्धकर्म
क्षये वर्तमानशरीरपाते विदेहमुक्तिः तदुक्तं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते इति ग्रन्थां
तु भाविशरीराभावो विदेहमुक्तिः सा च ज्ञानसमकालं ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ संचि
28 तकर्मणां नाशात् आगामिकर्मणामश्लेषात् भोगेन प्रारब्धक्षयात् शरीरान्तरारंभका
भावात्संभवात् भाविशरीराणामारंभकस्य ज्ञानसमकालं नष्टत्वात् तदुक्तं तीर्थेषु पञ्चसंग्रहे
वा नष्टस्मृतिरप्युपरि मज्जन्देहे ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति एवं वर्णि
तो वक्तुः श्रवणादिभिः कृत्स्नब्रह्मात्माकारस्याविद्यात्मनः कर्त्राद्यविलक्षणप्रति रम·
भासात्तेषु निवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः भोगात् इतरं प्रारब्धमात्रलेशमपि योगाभ्यासेन तत्क्षयसंभ २८
वात् प्रारब्धमपि तथाभ्यासस्य बलवत्त्वात् तत्र पाञ्चरूपधूमवस्तुवैषयमन्विविकिरणा
शात्मारंभमोक्षयाथार्थ्यप्रयत्नमानारंभप्रसंगात् अत एव पुरुषप्रयत्नः समर्थः

णामिष्यात्मनो मृतेपुत्रदेहादिबाधनात्मस्त्वहृत्मात्माहमस्मीति बोधे कार्यं कथं भवेदित्युक्तं।
ज्ञानिनोध्यानाभावेप्यवहारः प्रातृयोनिरष्टुःखमात्रेन मोहश्रुतेर्बंधः न द्युक्तं न त्विह समो
हापदेश्योरिति तस्मिन्ब्रह्मात्मनि निष्णातन्ना य इत्यपापरिसमाप्तिः यथैव सुप्तेन यस्य
मत्यानस्य ज्ञानेकगुरुणास्येति यावत् तथा च भगवानप्याह यथावेत्ति गुरुः यथशक्तेति
वगुणैः सह सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयोभिजायते यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न
लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते श्रेयोपि हयमेधशतसहस्राण्यपि कु-
रुते ब्रह्मस्थानं तत्त्वाणि परमार्थविन्नपुण्यं नच पापैः स्पृश्यते विमलत्वमिति विद्यारण्यैरु-
क्तं पूर्णबोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबंधो यदा तदा मोक्षो विनिश्चितः किंतु दुःखेन तस्यती
ति बोधस्यापूर्णता वध्यिः विषयतुरागपरामरतेऽरुणेऽनिः अहं ह्रीः सर्वमिदं जनात्।
२७ नोनात्मात्मनः कापि कार्यं जानेद्रष्टुः तत्त्वानां यस्य न तस्य स्पृश्याभावाद्बुद्धं हगदाभवेति
ब्रह्मगीतायां ब्रह्मणः प्रति शिवेनाप्युक्तं यदेहि सर्वेन वा किंचिद्व्याप्नुपरायामेति
तृपरायामेव सोहं वेदस्य परा हि निष्ठा स समन्तु स्मृतिश्च न सेयापथोति उपदेशसाहस्त्रिका
यामपि देहात्मज्ञानवद्ब्रह्मात्मज्ञानवाधके आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्य
त इति अयमस्मीति पुरुषः स्नापयन्निति पुनेतात्मेत्यर्थः अतिपातनव्याजेन विद्यारण्यैर-
पि दर्शितं तस्मिन्नेपि आसमस्य ध्यौ विषयैर्वा यो देहात्मनो दृढो नेत्ता द्धद्वात्मनि निर्णीतु मय
मिनुच्यते पुनर्वेति सर्वे व्यापि श्रवणादिना ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्तो ब्रह्मभावलक्षणं मुक्तं।

न·सं·
२२

तद्रूपेणाभावेऽप्यहंतोपालंबनस्पदादेर्लक्ष्यावैचित्र्यविश्रांत्यभावात् उत्पन्नमपि नश्यता।
नेविषयाबाधात्स्वरूपमज्ञाननिवर्तकस्य प्रसंभावनादिसंभवात्सम्यक्त्वकरमिति।
वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोपेक्षितः वासनाशब्दार्थमलक्षणंतद्भागंतत्प्रयोजनंत
लक्षणं चवसिष्ठ आह दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणं यदादानं पदार्थस्य वासना
साप्रकीर्तिता वासनाद्विविधाप्रोक्ता शुद्धाचमलिनातथा मलिनाजन्महेतुः स्याच्छुद्धाज
न्मविनाशिनी अज्ञानसुघनाकारघनाहंकारशालिनी पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावा
सनाबुधैः पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थिताःसंभृष्टबीजवत् देहार्थंध्रियतेज्ञाततेयाशुद्धेतिचो
च्यते इति तत्रमलिनावासनाजन्महेतुर्वासनेकप्रकाराःतास्त्रयोनाःलोकवासनयाज
न्तोर्देहवासनयापिच शास्त्रवासनयाज्ञानं यथावन्नैवजायतइति दंभोदर्पोभिमानश्चक्रो
धःपारुष्यमेवच अज्ञानंचाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीमितिच योषिन्मुखादिविषया
भिलाषाश्चमलिनावासनारूपाः विवेकरोधदर्पोन्मत्तसंगमस्त्रि धिमागप्रतिकू
लवासनोत्पादनेनोक्तानां मलिनवासनानां मननक्षयकरणगमनानामनुत्पादो वासनाक्षय
स्यार्थः नश्येवविपक्षाश्मिदिर्विंतं दृष्णासंभववाधेनरागद्वेषादिनानेव शमनेनवोऽ
नायातेबोधाभ्यासेविद्धे बुधाःइति प्रसंगात्प्रवहारितनाद्भवभावनवर्जनात् शरीरना
शदर्शिनाद्वासनानप्रवर्ततइतिच नैष्कर्म्येणनतस्यार्थोनतस्यार्थोस्तिकर्मभिः नसमा
धानजप्याभ्यांयस्यनिर्वासनंमनः आत्मासंगस्ततोन्यत्स्यादिंद्रजालमिदंजगत् इत्यवे

राम·
२२

नासे=४

75

लयमाहवसिष्ठः यावान्नर्थैर्लयम्प्याते स्वात्मन्येव गमादिभिः गुणौघं रूपप्रमन्ये नसौधः सं
प्राप्यते हेन तुर्ये न तत्र मु न सत्त्विनिद्रास्वपुरागणबचनानि प्रमात्मानि विमुक्तश्च विमुच्यते
इति श्रुतिः यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त
उच्यते इति वासिष्ठे प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थि
तप्रज्ञस्तदोच्यते अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसु
खः क्षमी सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे
प्रिय इति यज्जीवन्मुक्त उच्यते प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न
नजीवन्मुक्तो दूषितः निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं अक्षीणं क्षीणकर्माणं
तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति महाभारते यथा स्वप्नप्रपंचोऽयं मयि मायाविजृम्भितः एवं जा
ग्रत्प्रपंचोऽयं मयि मायाविजृम्भितः इति योगवासिष्ठे स्मृतिर्वा प्रमाणमवेदिति पुरा
वासना ण. सप्तजीवन्मुक्तिः तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षयश्चेति उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य
वासनाक्षयः मनोनाशश्च नाप्रयत्नेन सिध्यति नहि तत्त्वज्ञानेनैव मनो
नाशवासनाक्षयो भवत एतदेकत्वं च तत्त्वाभ्यासविशुद्धधीः इति यद्यपि तत्त्वज्ञानात् पूर्वं
मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासो विहितः तथापि विविदिषासंन्यासिनः सत्त्वप्रधानतयान्त
र्भावना भ्यासप्रधानः विद्वत्संन्यासिनस्तु तत्त्वज्ञानाभ्यासः उपसर्जनत्वं तद्वा
सनाक्षयमनोनाशाभ्यासः प्रधानं तत्त्वविरोधः कृतोपासनः संन्यासाधिकारिणः

त॰ सं॰
२०

लिङ्गमात्रादिधर्मान्तरमप्येतेन अलिङ्गत्वात्पोद्दर्शिताः अलिङ्गः पेलुकः पंगुरंधोवधिरएव च स्व
रूपस्य भेदेन लिङ्गः स्वबुद्धिरेतेनैसंग्रहः इद्दलिङ्गमिदंनेनिमोक्षबंधिनमृते हितं सर्वमिति
वृत्तिनमलिङ्गं प्रवदन्ते यस्य ज्ञानाम्यथानाशीनयामोऽत्र पावार्थिकौ ज्ञानं वर्णा वपाद्दगानि
विकारःस्वपेलुकः लिङ्गायमदनेयस्यविपर्ययकरणमेव योजनानन्यपरंपानि सर्वथा
पंगुरेवसः निष्पत्तोतो चापिपसम्बन्दने हरःसा ज्वलगुणोगाभुवं स्वक्षणपरिग्राहमोधः
च्यते हि ताद्वितं मनोरूपं मेवचःगोकावहेवमन श्रुतानिनस्तूणोलमावधिरःस्वप्रकीर्त
नः सान्निध्ये विनयाणंच समर्थो विकले हि यः स्रुत्तवद्ततेनेनि स्वमलिङ्गःस्वरूपस्त्वच्यते इ
ति नटनेनर्तविन्मात्रवासनामप्यसेन नामस्वरूपात्मकस्यजगतः स्पेनकालितनेन स्वतः
स्वतास्वरूपनयावेनस्यसनास्फुरणमूर्वकमेवस्फुरणंभवति नत्वनामरूपमस्यास्वीनस्व
पेनापेदयविन्मात्रोहमितिभावसेन सर्वविन्मात्रवासनाहिसकारा कर्तृकर्मकरणान्।
संधानपूर्वकाकेवलावनि नवसर्वजगत्स्वन्मात्रमेवाहमनस्याभावयामीतिक्रोपमा।
णाप्रमणा सासंप्रज्ञातसमाधिकोटावेनभवति कर्तृकर्मकरणानुसंधानरहितनाविन्मा
त्रोहमितिभावनाकेवला सर्वस्य विन्मात्रत्वे भुञ्जेणव लिंगस्यस्वरूपोदह विदिहसोहंविन्मा राम॰
त्रसर्वविन्मयमवनतत् विन्नेविदहमेवेतिलोकाद्यदृष्टिनिःस्रहः हितोपासंप्रज्ञातसमाधि २०
कोटावेनभवति तस्मांविन्मात्रवासनापोहस्तनयास्यसंतापाद्वीकारामलिनवासनाः स
र्वा स्त्रीयन्ते सोपेवासनाक्षयाख्यासःततस्सवर्णादिवन्मात्रवपर्वकामादिहेतिरूपेणपरिस्म ग॰१

20

चलनिर्णीतेकृतोमनसिवासनारूतिं दुःखंजन्मजराद्युः खंदुःखोमत्युःपुनःपुनः संसार
मेवलेदुःखंपत्यतेनमत्वेनतवृत्तोनितरामेनिःसंगतामुक्तिमेदयतोनसंगाद्दोषाःप्रभ
वंतिदोषाः यंनूदमोगैर्मिनिपात्यतेयःसंगेनयोगीकिमुतान्यमिहिष्येनिवेसमुत्ताल
तथाभागवतेपि संगंत्यजेतमिथुनव्रतीनांमुमुक्षुःसर्वात्मनानविसृजेद्बहिरिंद्रियाणिए
कश्चरेद्रहसिचित्तमनंतईशेयुंजीततद्व्रतिषुसाधुषुचेत्प्रसंगःइति सोपिसंगनतसोंगिनासंगम
कुर्यात्ततः आत्मवानकर्मीविविक्तःसंसेवेतनोनिंस्वनंसेव्यात्ममनेहितस्वेतिव महतेसेवाद्वारमाहु
र्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगं महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाध
वोयेइतिच ततःसंगेत्यागेतिमाह योगिहिदृष्ट्वा मरणांमवनादि दुःखापुमायायाधिनेतुमूढः
प्रवृत्तोभितामाहमभोगवस्तुष्टापतेगवन्नश्यतिनपूर्वोक्तोगति यतिकुर्लभेसआदिवासना। वासनाः
स्तापूर्वहीनाः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभावनातः
चित्तप्रसादमितिसूत्रार्थः सुखितेषुप्राणिषुनेमत्रैकाइतिमैत्रीदुःखितेषुप्राणिषुकथमम
दुःखमाभूदेवमन्येषामपिदुःखंमाभूदितिकरुणापुण्यकारिष्वहोपुण्यवंतइतिमुदिता पापे
षूपेक्षाभावयतःरागद्वेषप्रसूयामदमानरहितचित्तप्रसादोभवतीति न
यतेदैवीसंपत्र्याभासेनासुरसंपत्यक्ष्यतिदैवीसंपद्विमवतारहितासंपन्नसंपद्वि
मोक्षायदैवीमभिजातस्यऽस्यतेन अमानित्वमदंभित्वादि धर्मोमोक्षन।
नहिपरीतमानाद्योनसंपत्तिनयाचैमेआदिवासनासेकस्यप्रवेकमस्यस्यानतस्म

भावनांकुर्वतः ६

येऽस्तीति एवं शास्त्राचार्यमाहात्म्यात्प्रसिद्धेति हेतुः विलाप्येति अनेन योऽभिहितस्तेनात्मनि संदधः ॥२॥
ते.सं. धीतनात्मस्थितत्वेन स्वरूपस्य नित्यत्वस्वभावत्वात् आत्मानात्माकारं तदन्तःकरणमनात्माकारवृ-
२२ त्तिनिरोधात् आत्मैकाकारं भवति यथाहुः आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तं ।
कौ आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिर्विदधीतेति एतदेव योगः यथाहुः योगश्चित्तवृत्ति-
निरोध इति तत्साधनं चाहुः अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति भगवानपि तत्राह असंशयं
महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इति वैराग्योत्पत्ति
ते निरोधो द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति तत्र केवलब्रह्मानुसंधानं विना लयविक्षेपकगोचरवृ-
त्तिप्रवाहः संप्रज्ञातसमाधिः यथाहुः विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात् परि-
२१ शिष्टं तु चिन्मात्रं सदानन्दं विचिन्तयेत् ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना संप्रज्ञातस-
माधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षत इति अस्य संप्रज्ञातसमाधेर्योगिनो यमाद्यष्टाङ्गानि
तत्र यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारा बहिरङ्गाणि अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यप-
रिग्रहाः यमाः अष्टाङ्गमैथुनवर्जनं ब्रह्मचर्यं यथाहुः स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-
भाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषि- यम.
णः विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिः सत्संगसंतोषस्वाध्यायतपःशौचततो भवेदिति २२
यत एवमहिंसे भाषणादिनिषेधोऽपि स्मृतः तेन न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां च न स्म-
रेत् कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपीत्यादिस्मृतेः शौचं च संतोषं तपः स्वाध्यायेश्व-

मानसेनःकरणे मननात्मकत्वान्मनः तच्च सत्वरजस्तमोगुणात्मकं तदाश्रयत्वेन सत्वरज
स्तमोविकाराणां सुखदुःखमोहादीनामुपलंभात् रजस्तमोवृत्तिनिरूपचीयमानेऽन्तः
करणेऽपि न सात्मदर्शनायोग्यं भवतीत्यतस्तद्वृत्तिनिरोधेन सुस्थतापादनेन मनसो
नाशरूपतयोक्तं तन्नाशोपायानाह अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च वा।
सनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किलेति प्राण
निरोधोपायोऽभिहितः प्राणायामैर्दृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया आसनाशनयो।
गेन प्राणस्पंदो निरुध्यत इति प्राणायामप्रकारो दर्शितः इडयापिबषोडशभिः पवनं च।
तेनरचयेत्पिंगलयोदरिकं सत्रिंशत्कलायासा तेनैव शनैरेकं शनैर्दशाभिः पिबेत्तु [illegible] पिंगलेति इड देशाभि
या वा मनासिकया पिबेत् पूरयेत् पश्चात्तत्यजेद्रेचयेत् पिंगलया द्वितीयनासिकया इडया
पं: प्राणायामस्सुमनोनाशोपायत्वेनाप्युक्तं प्राणनिरोधो उत्तमः पुनः चेष्टः हीप्राण
णनासिकमोक्षोरेतनतु णास्य पुरुक्तामवरोढः मनेविहाप्य नाधारपेन्ताः पुमनतश्चैव आ
सनयोगेन तस्मादुपवेशनं तत्कालोपयोग्यं चलितरसस्तु पतत् स्थिरस्सत्वमासनं पंचतत्वोपितत्वानेन यप
समापतिस्थानतोऽपि हृदाने तिष्ठानरंति प्रवृत्तोऽपि योगरूपलौकिकवैदिककर्मत्यागः फ।
णसहस्रेणापि यत्नोपि दृष्टापो मेतावतेनेसरणवाहमस्मीत्यनुसंधानेनानन्तसमापत्तिः
प्रनयाऽस्तत्प्रतिवद्धाकर्तृत्वितिनोऽवते आसनाभ्यासस्यफलं देहदार्ढ्यं निवृत्तिः आसनयो
गोऽपि दर्शितः द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषय

श्रुतीनां नागतविमक्तरूपत्वावृहितस्य स्वरूपविषयंयोगिपरमहंसरूपं तेन परमात्मना मपि
निरुद्ध्यसमाधिमुख्य स्तनः शुभाशेन संयमयदे वागमेरुद्देति तत्त्वाभिरूपितं तेनोयोगाय्या
सः कर्तव्यः अन्याहं सुपत्नीध्याम्यासूः यथाकृत्यं तत्रु ध्यितैता यत्नोध्याम्यासः इति तस्यापि निरोधेन
वंधीनिरोधो भवति अयमेवासंप्रज्ञातसमाधिः तदेवलं परवैराग्यादेवसमाधिलाभः
किं तर्ई श्वरप्रणिधानादिति तथा चोक्तं ईश्वरप्रणिधानाद्वा क्लेश कर्मविपाकाशयै
रपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति एत
दुक्तं भवति ईश्वरप्रणिधानाद्वा समाधिलाभः क्लेशादिभिरसंबंद्ध : सर्वज्ञः सर्वशक्ति
रीश्वरः ईश्वरस्याभिधायकं ओंकारः प्रणवः प्रणवजपं मात्रकोपालिखंध्यानकरणं त
दर्थानुक्तप्रकारेण प्रणवार्थानुसंधानं च ईश्वरप्रणिधानं अथवा तदीयाहं सोसौ
२१ यो सौ सोहं इत्यत्रांशतो हि न परमात्मा त्यागे अहं शब्देन प्रत्यगात्मा त्यने तत्त्व समानाधिक
रण्यात अहमात्मैवायाम्यहं ते तनस्तु सोहमिति स्व परमात्माहमिति स्वयाय यान तयाः प्रणव
स्यापि तथाहि सोहमित्यत्र सकार हकार लोपे कृतेपरशिष्टयो ओं इत्यत्रोः संधिकृ
तोच्चारणेन ओमिति शब्दो निष्पन्नः तदुक्तं सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् संधिं या॰म॰
च पूर्वरूपाख्यं ततोसौ प्रणवो भवेदिति ततस्तु ओमिति स्वरूपस्य परमात्माहमिति यः स २२
वै यादि प्रणवजप प्रणवार्थानुसंधानरूपेणेश्वरप्रणिधानेन परमेश्वरानुग्रहात समा
धिलाभो भवत्येव समाध्यभ्यासेनानंतःकरणस्यानितरत्वे तत्काव्वंमनोनाशः

यमानि यानामानि नियमाः आसनं निरूपितं तच्च पद्मस्वस्तिकाद्यनेकप्रकारं रेचकपूरक
कुंभकाः प्राणायामाः इंद्रियाणां विषयेभ्यो निवर्तनं प्रत्याहारः एतेषु बहिरंगेषु सिद्धेषु
पु० अंतरंगो यत्नः कर्तव्यः धारणाध्यानसमाधयः संप्रज्ञातसमाधेरंतरंगसाधनानि धा
रणा नाम मूलाधारमणिपूरकस्वाधिष्ठानानाहताज्ञाविशुद्धचक्रादिदेशानाम
न्यतरस्मिन् प्रत्यगात्मनि वा चित्तस्य स्थापनं तदेकस्मरणमिति यावत् ध्यानं नाम तत्र
ध्ये० प्रत्ययैकतानता तदेकगोचरप्रत्ययप्रवाहः स च प्रत्ययप्रवाहो द्विविधः वि
जातीयप्रत्ययांतरितः तद्रहितश्चेति आद्यो ध्यानं द्वितीयः समाधिः सोऽपि द्विविधः
कर्त्राद्यनुसंधानपूर्वकस्तद्रहितश्चेति आद्योऽष्टांगसमाधिः द्वितीयो योगः संप्रज्ञातसं।
समाधिः संप्रज्ञातसमाध्युदये लयविक्षेपकषायरसास्वादाश्चत्वारो विघ्नाः संति
लयो निद्रा पुनः पुनर्विषयानुसंधानं विक्षेपः चित्तस्य रागादिना स्तब्धीभावः क
षायः समाध्यारंभसमये सविकल्पकानंदास्वादो रसास्वादः यथाहुः लये संबोधये
च्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् नास्वादयेद्रसं त
पा: त्र निःसंगः प्रज्ञो भवेदिति तस्यार्थः प्राणायामादिना लयाभिभूतं चित्तमुत्थापयेत्
दोषदर्शनब्रह्मानुसंधानादिना विक्षिप्तं शमयेत् ब्रह्मप्राप्तं न चालयेत् समाध्या
रंभसमये सविकल्पकानंदं नास्वादयेत् किंतु उदासीनब्रह्मभावप्रज्ञो भवेदिति एवं।
निर्विघ्नेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनात्मप्रसादमापन्ने मनसि स्थिते भयशेषो देति।

नैष्कर्म्ये संपद्यते तेन देवत्वमयः तत्र लोकसंग्रहाय भवति तदुक्तं लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्

त॰सं॰ कर्तुमर्हसीति संग्राह्यो लोको हि द्विविधः शिष्यो भक्तस्तदर्थं श्रेति तत्र सन्मार्गवर्ती शिष्य

२३ गुरूपदिष्टमार्गेणैव प्रवृत्त्यादिना ब्रह्मसाक्षात्कारं तत्सूचयते आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य ता

वदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रुतेः भक्तोपि ज्ञानिनः पूजान्नपानादिना भी

ष्टमाप्नोति तथा च श्रुतिः यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लो

कं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम इति स्मृतिरपि यद्यत्कोऽत्र हा विद्व

ञ्जगतः प्रपंचेति वल्लं तस्माद्ब्रह्मविदे देयं यद्यल्लिङ्गं वल्लिकिं वने स्मादि तत्र ब्याप्ति विधः अ

२३ मार्गवर्ती सन्मार्गवर्ती चेति तत्र सन्मार्गवर्ती मुमुक्षुस्सदाचारप्रवृत्तिर्दृष्ट्वा सपदि तत्र

दृष्टि॰ प्रवर्तते तदाह भगवान् यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोक

स्तदनुवर्तते इति असन्मार्गवर्ती तु जीवन्मुक्तसंपर्केण सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति तथा च

स्मृतिः यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै

रिति ह्रियमाणस्तु ज्ञानिना दुष्कृतं तस्य भाविनं गच्छतीति तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति तप॰

सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति एवं जीवन्मुक्तस्य तपो लोकसंग्रहाय भवति

इति तपो नाम तृतीयं प्रयोजनं जीवन्मुक्तस्य व्याख्यानं दशानां कर्मणां प संक्षेपेण निरूपितं ६२ २३

श्रवणेपि यावद्धि निरूढा दर्शनात्राद्यविदित हृदये नुरूपान्तविसंवादेन भवति यो

याकुः मानासहानतेनिरोध्य मोदा महे वयं अग्रन्थो च्यामप्यवान्यान्त्रधानैर्विवरामहे

स्तुत्याने ग्रन्थेनस्तोत्रेणमनसानंपरब्रह्मसाक्षात्कृते। सहानादिनस्वस्वरूपज्ञानसाक्षात्का।
रोमवतिनकेवलसमाधिनैवब्रह्मसाक्षात्कारोविनुविवेकेनापिभवति ग्रन्थः करणन्तु
७२ ज्ञानासंभासस्कारणब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणस्वात्मसाक्षात्कृतेनावाग्यतु ब्रह्मसाक्षात्कारः संभवतेवा।
नेदाह द्वैकेमाविननाशस्यपाणंज्ञानेचरणद्वय योगः स्मृत इतियोधोहिज्ञानेसम्यगवेह
णं परमात्मनः कस्मिंश्चिद्योगः कस्यचित्कृतनिश्चयः प्रकारोहिवतेनस्पष्टेवेज्ञगाद परमेश्वर
ति ज्ञानंविवेकःन्स्नीयाधानेष द्वैवृष्यामितपरामर्षानुत्रिविस्थारम्भकामनूपंजूत्समेदविर्मते
नोविवेके परब्रह्मायेवाणेन यत्नाविश्रान्त्यतेस्मानतयोगोपिपरमात्मनहतिच देवःस्वयं।
गःपरमस्वरोभगवान्हेप्रकारोज्ञगादितिश्लोकार्थः तदेवंतनज्ञानवान्सनारूपमनोना
शाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिःतेषामतोनिमित्तं तस्माज्जीवन्मुक्तेःपंचप्रयोजनानिसंति ज्ञानरक्षा
तपोविसंवादाभावोदुःखनिवृत्तिःसुखाविर्भावश्चेति तत्रज्ञानस्यब्रह्मसाक्षात्कारस्यपु।
नःपुनःसंशयविपर्ययात्स्रोज्ञानरक्षा तथाहि ज्ञानिनोपूर्वकृतकर्मविस्मृताभेदेनास्मिन्वपन्थानापा
सेज्ञानिनोसम्यग्दृष्टिपूर्वविभ्रान्तभावात्पुनःकदाचिन्मनसपविषयसंभवतोयज्ञान
वतापिपमाहविनिवेदयकौन्तेयभगवान् यज्ञस्यापिद्धयानस्पर्शनयानमविनश्यति।
ति ततस्तजीवन्मुक्ताभ्यासेनसंभाविनसंशयविपर्ययनिवृत्तिः ज्ञानरक्षानामप्रथमप्र
योजनं चित्तैकाग्र्यंतपः मनसश्चेन्द्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतपःतज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यःस
धर्मःपरउच्यतेइतिस्मरणात ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्याखिलहितोनामपरंतपाद्यैपरउपादि

त्रे॰ स्तो॰ २५

ब्रह्ममात्रलक्षणो मोहो भवतीति सिद्धं नमस्तुभ्यमयवर्तिने तत्त्वरूपतयाऽऽत्मानं तत्त्वदृशां तयाय
णाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः श्रीमत्स्वयंप्रका
शा मद्गुरुरूपाय कृपया उपरिहेयपदार्थेभ्यो नमो वेदैर्नेमया २ ब्रह्मेशविष्ण्वादिसम
स्तदेवताः स्वस्वाधिकारेषु विभिन्नचिह्नाः यत्राज्ञयाऽऽयस्य वसंति सर्वे तेऽहं समं सं शरण्य
शरण्ये ३ यामाश्रितो ब्रह्मविविधित्रिविष्टपे देवादिभिर्नित्यमुपास्यमाना ... ह्यमाला विलस
त्करपद्मा वागेश्वरीं तां प्रणमामि देवीं ३ ग्राकारमाधुर्यमिव विषमहनिशं हेमशैलस्मितेनिम
ग्नबोधरसामृतार्णवी धर्मेषु मद्भुपमनेन्नसर्वेकबोधेरभावे धम्मिपदमात्रनयानुरू
पं ४ यस्मात्प्रपञ्चमलाप्रयणास्विनाहमेसाधंमिथुपनिजःसवसुमवमाकमप्रपञ्चमयत्व
स्मकमलाश्रयणास्मीतिनेहैषिकोषिकमलीनासितिनं ५ परमसुखबोधयो धौम
ग्र्विनोमहेशाहरिविधिसुरमौलो देहिभिर्देहमात्रे जगदभिवितं ज्ञानपूर्णे स्वमानस
विनमद्वलनन्दमात्मानसर्वसंसारहन्तुः ६ यत्कुलवररत्नकमलमन्वाश्रदेवानुम
नुजपशुमृगादीनब्राह्मणादीन्ज्ञाने परमसुखमस्मदैमकुनातन्मयोऽहं गलितनि
खिलभेदःस्वमबोधैकरूपः ७ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमत्स्वयंप्रका
शानंदसरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवसरस्वतीमुनिविरचितं तनान्तस्तो
त्रं समाप्तम् शुभम् ॥

तस्य॰ २५

भावो२

निर्विसंस्काराणामनन्तोऽयं प्रयोजनं दुःखनिवृत्तिर्हि विभावेष्टिकदुःखनिवृत्तिरामुष्मिकदुःख
निवृत्तिश्चेति तत्र ज्ञानेन भ्रान्तेर्निवृत्तत्वादागाम्याभासनाक्लिष्टवृत्तिनिरोधेन चित्तस्यालम्
काकारतयापैहिकसमस्तदुःखनिवृत्तिः प्रारब्धभोगसमयेपि तथा च श्रुतिः आत्मानं चेद्वि
जानीयादित्यादिनापैहिकदुःखनिवृत्तिमुक्त्वा स्मरदर्शयति ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या संचितागा
मिकर्मणामसंश्लेषविनाशाभ्यामामुष्मिकदुःखानामपि निवृत्तिः तथा च श्रुतिः एतं ह वा
व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादि दुःखनिवृत्तिनामचतुर्थं
प्रयोजनं मुक्तस्य ज्ञानवतो गाम्यागमज्ञानवतो ज्ञानावरणविदेहपतिवृत्ताबाधकाभावाद्य
दिव्यर्णे ब्रह्मानन्दानुभवप्रादुर्भावः इममेवार्थं श्रुतिर्दर्शयति समाधिनिर्धूतमलस्य
चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् न शक्यं तत्र वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकर
णेन गृह्यत इति एतावानिर्भावो नाम पंचमं प्रयोजनं एवं स्वरूपप्रमाणसाधनफलानि
हृदयंगमं निपुणमत्यनिरूपितानि तस्माद्ब्रह्मविज्ञानवान्मुक्तः भोगेन प्रारब्धकर्मणि क्षीणे
त्मना वर्तमानशरीरपाते लिङ्गकरसमष्टिनैरपेक्ष्यापत्ते तत्स्वप्राणाउत्क्रामन्ति अत्रैव समव
लीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति भेदजनके ज्ञानेनाथमान्यतिक्रे वि४
गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसत्तनकः कुतो विभ्यति तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मनः
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः भगवानपि स्तवका
रो आह ग्रन्थिस्तस्य तद्योगेशात्मनीति तस्माद्देहस्यारब्धौ तत्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाना